

Univerzita Karlova

Husitská teologická fakulta

Souvislosti environmentální (ekologické) krize a sociální práce

Social Work in the Context of the Environmental (Ecological) Crisis

Bakalářská práce

Vedoucí práce:

prof. PhDr. Beáta Krahulcová, CSc.

Autor:

Petra Čermáková

Praha 2022

Poděkování

Děkuji prof. PhDr. Beátě Krahulcové, CSc. za vstřícné vedení práce.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou bakalářskou práci „Souvislosti environmentální (ekologické) krize a sociální práce“ vypracovala samostatně. Dále prohlašuji, že všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány a že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Anotace

Tato teoretická práce předkládá souvislosti současné environmentální, resp. ekologické krize a profese sociální práce. Popisuje základní charakteristiky současné situace včetně vysvětlení, proč je adekvátní o ní hovořit jako o krizi, a nabízí pohled podpůrných oborů sociální práce na tuto situaci. Hlavním záměrem bylo zmapovat a popsat základní styčné body mezi ekologickou, resp. environmentální problematikou, která se v současnosti projevuje jako globální krize, a sociální oblastí, které jsou významné pro sféru sociální práce, nebo se jí nějakým způsobem dotýkají. Výsledkem je přehled témat, která lze rozdělit do dvou skupin. První obsahuje témata, která různými způsoby propojují spíše v teoretické rovině ekologickou a sociální oblast, zatímco druhá zahrnuje témata, která jsou konkrétními důsledky environmentálních či ekologických problémů, a které zasahují nebo mohou v budoucnu zasahovat do praxe sociální práce. V teorii sociální práce se text zaměřuje na fenomén prostředí a popisuje teorie či přístupy, které s ním pracují. Reakcí profese sociální práce na environmentální krizi je environmentální sociální práce, která je rozvíjena v zahraničí. Tato disciplína je angažovaná a obsahuje prvky aktivismu, a tak je závěr této práce věnován aktivismu v sociální práci a radikální či kritické sociální práci.

Klíčová slova

environmentální (ekologická) krize, sociální práce, trvale udržitelný rozvoj, kvalita života, environmentální migrace, environmentální sociální práce

Annotation

This bachelor thesis presents the context of current environmental or ecological crisis and the social work profession. It describes basic characteristics of current situation, including an explanation of why is it adequate to call it a crisis, and offers the viewpoint of auxiliary fields of social work on this situation. The main intention was to map and describe the basic points of contact between ecological or environmental issues, which are currently manifested as a global crisis, and social areas, which are relevant and important for the sphere of social work or touch it in some way. The result is an overview of topics that can be divided into two groups. The first one contains topics that in various ways connect ecological and social areas on a more theoretical level, while the second one includes topics that are concrete consequences of environmental or ecological problems and which affect or may affect future practice of social work. In social work theory, the text focuses on the phenomenon of the environment and describes theories or approaches that deal with it. The response of the social work profession field to the environmental crisis is environmental social work, which is being developed abroad. This discipline is engaged and contains elements of activism, so the final part of this thesis is dedicated to activism in social work and radical or critical social work.

Keywords

environmental or ecological crisis, social work, sustainable development, quality of life, environmental migration, environmental social work

Obsah

Seznam zkratk8

Úvod9

1. Environmentální (ekologická) krize

1.1. Historická perspektiva 11

1.2. Současná situace a její příčiny14

1.3. Změna klimatu - klimatická krize17

1.4. Filosofický diskurs18

1.5. Přístup sociologie a environmentální sociologie21

1.6. Pohledem psychologie 24

2. Témata spojující ekologickou problematiku a sociální oblast významná pro sociální práci

2.1. Etický rozměr ekologické problematiky 29

2.2. Lidská práva (a povinnosti), práva přírody a právo životního prostředí31

2.3. Křesťanství a teologie35

2.4. Trvale udržitelný rozvoj a ekologické kritérium38

2.5. Sociální (environmentální) spravedlnost40

2.6. Hodnoty a potřeby42

2.7. Postoje 44

2.8. Potřeby, kvalita života a lidský blahobyt 46

3. Sociální práce

3.1. Sociální a charitativní práce, průmyslová revoluce a modernizace společnosti49

3.2. Sociální fungování, (sociální a životní) prostředí a paradigmaty sociální práce50

3.3. Životní situace a charakteristiky postmoderního (společenského) prostředí52

3.4. Systémová teorie 56

3.5. Ekologická perspektiva, „Life“ model sociální práce, sociální ekologie a model „člověk v prostředí“ 58

3.6. Aplikace sociální práce na environmentální problematiku	62
--	----

4. Důsledky environmentální (ekologické) krize zasahující oblast sociální práce

4.1. Dopady ekologických problémů na zdraví člověka	64
4.2. Environmentální migrace	68
4.3. Mimořádné (extrémní) přírodní události, živelní katastrofy	72

5. Environmentální sociální práce a aktivismus v sociální práci

5.1. Disciplína a její oblasti	74
5.2. Východiska	75
5.3. Aktivismus v (environmentální) sociální práci, radikální sociální práce a pedagogika utlačovaných	77
Závěr	81
Seznam použité literatury	84

Seznam zkratek

ekolog. – ekologické, ekologická apod.

environm. – environmentální

SP – sociální práce

ŽP – životní prostředí

IPCC – Intergovernmental Panel for Climate Change

AV ČR – Akademie věd České republiky

OSN – Organizace spojených národů

UN – United Nations

IUCN - International Union for Conservation of Nature

UNEP - United Nations Environment Programme

WWF – World Wildlife Fund

LZPS – Listina základních práv a svobod

TUR - trvale udržitelný rozvoj

SDGs - Sustainable Development Goals

IFSW – The International Federation of Social Workers

IASSW – International Association of Schools of Social Work

UNDP – United Nations Development Programme

SF – sociální fungování

NASW - National Association of Social Workers

ŽS – životní situace

IOM - International Organization for Migration

MPŽP - Mezinárodní právo životního prostředí

Úvod

K environmentální (ekologické) tematice mne přivedla její důležitost a především naléhavost současné globální ekologické situace, i když původní motivací asi byl osobní a silný pozitivní vztah k přírodě. Příspěvky, které by se věnovaly ekologické (dále ekolog.) problematice, resp. krizi v kontextu sociální práce, (v česky psaných zdrojích) zatím není snadné nalézt. V environmentální (dále environm.) literatuře jsem si všímala informací ze sociální oblasti a přemýšlela jsem, zda se nějakým způsobem týkají nebo mohou týkat sociální práce (dále SP), a tím postupně vznikl záměr této práce. Ten byl velmi obecný, takže výsledkem snahy nevynechat něco důležitého je příliš rozsáhlý text. Jsem si také vědoma, že struktura textu působí dojmem nesouvisajících fragmentů, nicméně během psaní jsem viděla, jak se jednotlivé podkapitoly propojují a jednotlivá témata na sebe vzájemně odkazují. Jelikož práce zahrnuje množství témat, snažila jsem se ke každému uvést základní a nejdůležitější informace. Tomu odpovídá výběr literatury; čerpala jsem ze základní a v českém jazyce (výjimkou je 5. kapitola) dostupných publikací a zdrojů.

1. kapitola uvádí do tématu *environmentální (ekologické) krize*. V tomto kontextu se věnuje základní situaci lidstva; pohledem do minulosti směřuje do *současné situace*, kterou stručně a fakticky popisuje. Samostatná podkapitola náleží *klimatické změně* jako nejzávažnějšímu projevu ekolog. krize. Zde jsem pracovala převážně s publikacemi prof. RNDr. Bedřicha Moldana, CSc., dr. h. c. Další podkapitoly nahlíží problém pohledem oborů, které jsou pro SP důležité (zvolila jsem filosofii, sociologii a psychologii) Kapitola také vysvětluje, proč je přiměřené hovořit o „krizi“ a nikoliv „jen“ o ekolog. „problémech“.

2. kapitola je jádrem textu, protože obsahuje *témata spojující ekologickou problematiku a sociální oblast významná pro sociální práci*. I zde mi byly primárním zdrojem publikace pana prof. Moldana. U některých témat (např. *etický rozměr ekologické problematiky* nebo téma *lidských práv*) je vazba na SP zřejmá, jinde je výklad souvislostí obsahem textu, např. v kapitole o *trvale udržitelném rozvoji*. V jednotlivých podkapitolách jsou informace z oblasti životního prostředí či ekologie a z oblasti sociální či SP zastoupeny v různé míře, často je však nelze oddělit.

3. kapitola je určitou paralelou kapitol předchozích. Jestliže jsem v environm. literatuře vyhledávala odkazy na sociální oblast, v literatuře *sociální práce* jsem hledala v podstatě jakékoliv environm. kontexty. Podobně jako byla použita pro

vysvětlení ekolog. situace základní relevantní literatura, využila jsem také v oborové literatuře SP její základní publikace (v některých případech učebnice) a pramenem mi tak byly zejména texty doc. PhDr. Oldřicha Matouška, doc. PhDr. Pavla Navrátila, Ph.D. a jejich kolektivů a také prof. PhDr. ThDr. Andreje Mátela, PhD.

SP se pochopitelně ekolog. problematice spíše nevěnuje, avšak *prostředí* má v pojetí profese důležité místo, a tak jsem se zaměřila na to, jak s prostředím (environment) pracuje ve svých teoretických konceptech; přitom hlavním cílem zůstalo vyhledat zmínky o prostředí přírodním. Určitou souvislostí SP a ekolog. krize je i formování oboru v době průmyslové revoluce, ale podkapitoly se věnují především konceptům *sociálního fungování* a *životní situace*, a dále teoriím či přístupům (zejména *ekosystémovým*), ve kterých hraje prostředí významnou roli a které např. vychází z ekologie a současně jsou (nebo byly) pro SP důležité. Kapitola také popisuje postmoderní sociálního prostředí (*společenské podmínky*) a stručně jednotlivá *paradigmat SP* a obsahuje zamyšlení a pokus o aplikaci SP na environmentální problematiku.

Obsahem 4. kapitoly jsou opět souvislosti mezi environm. problematikou (krizí) a sociální oblastí, avšak pokud 2. kapitola byla spíše teoretická, zde jsou tyto souvislosti skutečnými důsledky ekolog. problémů (ekolog. krize), které zasahují (nebo v blízké budoucnosti mohou zasáhnout) praxi SP. *Dopady ekologických problémů na zdraví člověka* se týkají především znečištění životního prostředí (dále ŽP) a jejich souvislost se SP je obecná v té míře, v jaké se SP souvisí zdraví (a život) člověka. *Environmentální migrace* je velmi reálný problém a důsledek nejen lokálních ekolog. problémů, ale především změny klimatu. K projevům klimatických změn patří zvýšená četnost *živelních katastrof*, jejichž následky rovněž kladou nároky na SP.

5. kapitola by mohla být určitým vrcholem práce v tom smyslu, že *environmentální sociální práce* je oborovou odpovědí SP na environm. problematiku (krizi). Tato disciplína je rozvíjena v zahraničí, a tak větší část kapitoly sestává z překladu úvodních částí knihy *Environmental social work* (2013). Závěrečná podkapitola se však zabývá obecněji (ekolog.) aktivismem v SP, radikální sociální prací a také pedagogikou utlačovaných.

1. Environmentální (ekologická) krize

1.1. Historická perspektiva

V historii člověka a jeho života na Zemi popisuje Bedřich Moldan (2015, 2021) tři zásadně významná, zlomová období – tři „revoluce“: paleolitickou, zemědělskou (neolitickou) a industriální.

Počátky první z nich sahají zhruba do doby před 2-3 miliony lety, kdy příslušníci rodu *Homo* začali používat oheň a (kamenné) nástroje. Náš současný lidský druh (*Homo sapiens*) se asi před 100-60 tisíci lety začal rozšiřovat z Afriky. Byl sběračem a lovcem, zdokonaloval své nástroje, vytvářel umění a s úctou pohřbíval své mrtvé. Život lidí starší doby kamenné (paleolitu) významně ovlivňovalo klima – v období pleistocénu se střídaly doby ledové a meziledové. Poslední glaciál (doba ledová – vrchol asi před 22 tis. lety) znamenal velmi chladné a proměnlivé počasí, a tak nebyl možný (až na geografické výjimky) výraznější civilizační rozvoj. Tehdejší člověk, i když své prostředí ovlivňoval (lovem – zánik živočišných druhů, či ohněm – odlesňování), zůstával v zásadě součástí přírodních ekosystémů. (Moldan, 2015, s. 12-13; Moldan, 2021, s. 11-12)

Před 11 700 lety doba ledová skončila. Současné geologické období – holocén je charakteristické teplejším a podstatně stálejším podnebím. Takové klima umožnilo epochální změnu – přechod k zemědělství a tzv. „neolitickou revoluci“. Lidé mladší doby kamenné již osídlili kromě Antarktidy všechny kontinenty. Mnohem produktivnější způsob obživy přinesl velké změny ve společnosti. Člověk začal budovat trvalá sídla, vznikaly lidnaté osady a města (jedno z nejstarších – biblické Jericho). Jak lidé migrovali, nový způsob hospodaření se stále rozšiřoval, i když např. v některých oblastech amerických indiánů se neprosadil dlouho. Společnost se hierarchizovala a postupně došlo k vzniku prvních organizačních útvarů. Začala využívat kovů a technicky se dále rozvíjela, avšak ne všude stejně rychle a některé kultury (např. polynéské) si vystačily do nedávné doby s jednoduchými přírodními nástroji. (Moldan, 2015, s. 12-15; Moldan, 2021, s. 11-13)

Když člověk zaměnil sběr za obdělávání půdy a lov zvířat za jejich chov, vytvořil v dějinách zemské **biosféry** zcela nový prvek: agroekosystém – zemědělské plochy s rostlinami a zvířaty a sídliště s dalšími zařízeními. Agroekosystém měl určité

podobnosti **ekosystému** přírodnímu - byl vyvážený, poměrně stabilní a druhově bohatý. (Moldan, 2003, s. 13)

Lidé přestali být součástí přírodních ekosystémů. Prostředí přetvářeli na úkor původních ploch a jejich špatné hospodaření mělo již tehdy neblahé důsledky (např. degradace půd a jiné změny někde vedoucí až k civilizačnímu úpadku), ale z hlediska biogeochemického metabolismu se jednalo o téměř uzavřený cyklus – přírodní vstupy (např. sluneční energie), minimum odpadu a jen malé přebytky produkce. Tyto skromné přebytky však stačily (a byly klíčové) pro celou civilizační strukturu - od pravěku přes starověk a středověk až do novověku se naprostá většina lidí (nejméně 9 z 10) věnovala zemědělství a společnost se rozvíjela díky této práci. S nástupem zemědělské civilizace se tedy vztah člověka k přírodě radikálně proměnil, zůstal však po velice dlouhé období v podstatě stejný. (Moldan, 2015, s. 15; Moldan, 2021, s. 13)

Převratným v dějinách biosféry a vývoje lidstva se stalo v 16. století v Evropě (nejprve koloniální mocnost Anglie) nahrazení dřeva kamenným uhlím. Uhlí se během 150-200 let masivně rozšířilo a znamenalo zásadní zlom. Přísun levné energie a suroviny pro klíčová odvětví umožnil následně obrovský rozmach techniky. Vznikl průmysl – nový jev vyznačující se tím, že je náročný na suroviny a energie a ve všech fázích vytváří odpady - nepotřebné materiály, odpadní vody, exhalace. Uhelnou technologií se započala **průmyslová revoluce**. (Moldan, 2003, s. 14)

Průmyslová revoluce odstartovala třetí velkou proměnu – fundamentální transformaci. Současná globální industriální epocha je nazývána *antropocénem*. Tento termín má výrazně odlišit tuto dobu nejen od dosud uplynulých lidských dějin, ale i od předchozích geologických epoch, neboť člověk svým působením podobu Země výrazně mění. Civilizace zásadně změnila své vývojové trendy a podstatným rysem (zatímco zemědělství se upevňovalo celá tisíciletí) je závratná rychlost těchto změn. Za počátek antropocénu bývá symbolicky považován vynález parního stroje (1784), avšak např. Mezinárodní unie geologických věd navrhuje až 50. léta minulého století a tehdejší jaderné pokusy. (Moldan, 2015, s. 15-17; Moldan, 2021, s. 14)

Nástupu průmyslové éry předcházelo osvícenství a formujícím předpokladem byl rozvoj vědy. Moldan (2015, 2021) uvažuje jako srovnatelně významné faktory *sebereflexi společnosti*, která vyústila ve velké revoluce a relativní demokratizaci s uplatněním lidských práv a také *moderní kapitalismus*, který „*vedl jako základní cíl*

společenského vývoje lidský blahobyt a cestu, jež k němu vede: ekonomický růst.“
(Moldan, 2015, s. 17-18; Moldan, 2021, s. 15)

Obrovský je nárůst světové populace. Po zavedení zemědělství se počet lidí zvýšil z asi 5 milionů na 200-300 mil. v době narození Krista. Rostl dále (pomalu) k hodnotě asi 800 mil. lidí na přelomu 18. a 19. století. Během 19. století se zdvojnásobil na 1,6 miliardy, v r. 2013 vzrostl (sedminásobně) na 7,2 miliardy a v r. 2020 bylo na světě 7,8 miliardy lidí. Velmi se změnila také struktura osídlení – zatímco dříve žilo na venkově okolo 90% lidí, dnes je to 45%, a tedy více než polovina populace žije ve městech. (Moldan, 2015, s. 18; Moldan, 2021, s. 15-16)

Ještě rychleji rostla ekonomika. Hospodářský výkon (měřený HDP) se od počátku antropocénu zvýšil (v absolutních hodnotách) 120 krát. Takový růst byl umožněn rozsáhlým užíváním nových technologií a zdrojů energie. Před začátkem industriální éry byla zdrojem energie téměř výhradně biomasa, v nepatrné míře síla větru a vody a většinu energie obstarávala (za pomoci zvířat) síla lidských svalů. *„Antropocénní využití fosilních paliv tuto situaci změnilo naprosto zásadně; využití energie uhlí, ropy a plynu přineslo snad vůbec nejradikálnější změnu ve vztahu lidí a přírody, protože neobyčejně znásobilo lidské síly.“* (Moldan, 2021, s. 16) Nové technologie postupně proměnily všechna odvětví lidské činnosti. Nastala elementární změna životního stylu, který se různou rychlostí rozšířil do celého světa a masivní ekonomický a civilizační rozvoj již zasáhl i dříve „zaostalé“ země. (Moldan, 2015, s. 18-21; Moldan, 2021, s. 16)

Zemědělská velkovýroba průmyslového typu potřebuje umělá hnojiva a další chemikálie, krmiva (často ze vzdálených zdrojů) a složité stroje vyžadující mnoho energie - zejména paliv. Výstupy tvoří kromě zemědělských produktů zbytky hnojiv či rezidua pesticidů a velké množství dalších odpadních látek. Úroda a produkty se stávají surovinou jiného průmyslu – potravinářského, který také vytváří odpad. Zemědělskoprámyslové komplexy jsou velmi výkonné (jeden pracovník užívá v západních zemích až 50 lidí, kteří se mohou věnovat něčemu jinému) a právě tato vyšší produktivita je podstatou rychlého společenského vývoje. *„Avšak fungování lidského systému je umožněno masivními vstupy látek, zejména energie z vyčerpatelných zdrojů, a neméně masivní produkcí odpadů. Tím je z dlouhodobého hlediska vyloučena stabilní funkce takového systému...“* (Moldan, 2003, s. 15)

Vztah člověka a prostředí lze po většinu trvání existence druhu *Homo Sapiens* pokládat za přirozený; lidské komunity narušovaly podobně jako většina organismů své okolí jen minimálně. Vliv člověka **lovecko-sběračské** společnosti byl omezený a lze ho charakterizovat jako **lokální, dočasný a vratný**. V období **zemědělsko-pasteveckém** lidé ovlivňují prostředí daleko významněji. Pole a pastviny mění krajinu, člověk začíná těžit suroviny nebo regulovat toky řek. Změny jsou již **regionální, dlouhodobé a mnohdy nevrátne**. Před 300 lety započatá průmyslová revoluce přináší konec trojpolního hospodaření, anorganická hnojiva, složité stroje a využívání fosilních paliv, jejichž energie umožnila lidstvu intenzivně působit na rozsáhlé oblasti Země. V **industriálním** období jsou změny v prostředí působené člověkem **trvalé**, dlouhodobé až **transgenerační** (přechází plnou silou i na budoucí generace) a v rozsahu **globální**, tedy zasahující celou planetu. (Mezřický, ed., 2005 s. 25-26)

1.2. Současná situace a její příčiny

V současnosti je nějak přeměněno 50% území a v důsledku potřeby nových zemědělských ploch se prudce zvýšilo tempo odlesňování. V době nástupu průmyslového věku pole a pastviny zabíraly 12% povrchu Země a zalesněno bylo asi 45% souše. Nyní plocha lesů klesla na 36% a pole a pastviny zabírají 37% povrchu. Lidé využívají či ovlivňují asi 30% veškeré produkce zelených rostlin, především jde o pěstování plodin pro výživu lidí nebo jako krmiv pro zvířata, přičemž součet hmotnosti lidí a domestikovaných zvířat je asi 35x vyšší než hmotnost všech divokých zvířat. Produkce potravin (absolutní a i na osobu) roste, což je umožněno (spíše než zvětšující se rozlohou zemědělských ploch) používáním nových technologií, jako jsou hnojiva, ochranné chemické látky a mechanizace. S tím jsou spojeny obavy z degradace půd, neboť údajně 1/3 z nich (globálně) je v různé míře poškozena. Lidstvo značně ovlivňuje klíčové přírodní procesy. Především vlivem četných přehrad (nejméně 45 tisíc) je výrazně změněn globální hydrologický cyklus. Lidé využívají 40-50% dostupných vodních zdrojů, svou činností způsobují znečištění i postupný zánik mnoha vodních těles. Větší část pevnin trpí vodním stresem. (Moldan, 2015, s. 21; Moldan, 2021, s. 18)

S expanzí člověka je spojeno vymření mnoha druhů živočichů, zejména velkých savců a ptáků. Tento proces se děje od paleolitu, v antropocenní době se však výrazně zrychlil tak, že se hovoří o „šestém velkém vymírání“ analogickém epizodickým

událostem v geologické historii planety. Dochází ke ztrátě bohatství živé přírody, k planetární homogenizaci; dosud jedinečná druhová bohatost se mění v jednotvárnost. Mizí velké části populací i celé biologické druhy. Snižuje se genetická rozmanitost a nastávají zásadní změny v ekosystémech. (Moldan, 2015, s. 23; Moldan, 2021, s. 19)

Vlastností ekosystémů je pružnost – mají schopnost se po (biotické) disturbanci (katastrofa, narušení – např. přemnožení býložravého hmyzu) vracet do původního stavu, nebo se vyvíjí k opět víceméně ustáleným vztahům. Zásadní změny v historii Země působené spíše abiotickými disturbancemi se mohly udát relativně rychle, např. po pádu větších meteoritů, nebo pomalu vlivem postupných klimatických změn. Člověk svou činností vedle přirozených disturbancí v současnosti působí na planetu srovnatelně s geologickými procesy, a tak je možno poměrně jednoznačně říci, že vlivy člověka na přírodu přerostly „normu“. (Mezřický ed., 2005, s. 51-52)

Látkové toky působené lidmi v globálním úhrnu v mnoha případech procesy přírodní překonávají. Mimořádné jsou změny biogeochemických cyklů většiny prvků, jejichž antropogenní toky jsou zvýšeny (u těžkých kovů v řádech), což mimo jiné podstatně ovlivňuje složení atmosféry. Vážnou hrozbou jsou všechny typy odpadů, které mnohdy překračují absorpční kapacitu planetárního prostředí. Tuhé odpady z průmyslu a domácností přitom nejsou v celkovém účinku tak nebezpečné jako odpady, které znečišťují vody a ovzduší – k těm patří skleníkové plyny. Produkci skleníkových plynů člověk významně ovlivňuje klima planety – koncentrace oxidu uhličitého v ovzduší se v antropocénu zvýšila o 41%, metanu o 100% (2015). V r. 2020 se již jednalo u CO₂ o zvýšení o 43% oproti předindustriální době. To je nejvyšší koncentrace za poslední desítky milionů let a zároveň hlavní příčina globální klimatické krize, mezi jejíž důsledky patří například okyselování oceánů. (Moldan, 2015, s. 21-23; Moldan, 2021, s. 17-19)

Důležitou charakteristikou současné doby je, že se tempo změn stále zrychluje – asi od r. 1950 dochází k zrychlení řady trendů tak významně, že se hovoří o druhém stadiu antropocénu – o Velkém zrychlení (*Great Acceleration*). To je způsobeno především velice rychlým rozvojem technologií, takže se také hovoří aktuálně již o čtvrté průmyslové revoluci. Vývoj se v posledních desítkách let urychluje tak, že podle Independent Group (2019) lidé aktuálně ovlivňují 75% pevnin a 40% mořských

oblastí a celé ekosystémy (např. korálové útesy či amazonské pralesy) kolabují. (Moldan, 2015, s. 21; Moldan, 2021, s. 17-19)

Za příčiny negativního ovlivňování ŽP Mezřický, ed. (2005, s. 27) označuje:

- stále se zvyšující nároky na uspokojování lidských potřeb – **změny vzorců spotřeby** přírodních zdrojů ad.
- **růst lidské populace** neboli počtu jedinců, kteří tyto nároky na ŽP v různé míře uplatňují.

Tyto dvě hlavní příčiny environm. problémů lze od sebe jen velmi těžko oddělit. (tamtéž) Jinými slovy: „*Obrovský vzrůst počtu lidí žijících na planetě Zemi a nesmírné zvýšení jejich materiálních nároků jsou základními determinanty dnešní situace.*“ (Moldan, 2021, s. 16)

Současná krize v oblasti ŽP má tři vzájemně související základní projevy: změnu klimatu, redukci biologické rozmanitosti a znečištění. (Moldan, 2021, s. 187)

Změna klimatu je nejzávažnější globální environm. problém současnosti, přitom přicházejí stále nové důkazy o tom, že probíhá rychleji a se závažnějšími následky, než se do nedávna soudilo. (kap 1.3.)

V důsledku lidské činnosti se globálně snižuje úroveň druhové, genetické i ekosystémové biologické rozmanitosti (biodiverzity), což je velmi dobře dokumentováno. Bylo přijato mnoho národních i mezinárodních cílů k zastavení této redukce, vyhlídky do budoucna přesto nejsou příznivé. Ochrana přírody a biodiverzity je předmětem řady úmluv, chráněny jsou jednotlivé druhy i vybraná území, ale úspěch opatření v této oblasti není zaručen. Lidská civilizace je zcela závislá na přírodních a ekosystémových službách (službách živé přírody, kap 2.8.). Dochází k exploataci těchto služeb a např. lesnictví a zemědělství prováděné převážně trvale neudržitelným způsobem mají nepříznivý vliv na biologickou rozmanitost; ta je přitom základní podmínkou pro všechny ekosystémové služby. Hospodaření s přírodními zdroji s ohledem na zachování biodiverzity bylo nově pochopeno jako jeden z cílů ekonomického a sociálního rozvoje, uplatnění tohoto přístupu je však zatím nejisté.

Znečištění ovzduší se daří (zejména ve vyspělých státech) snižovat zejména v případě „klasických“ škodlivin (např. SO₂). Závažné je znečištění velmi jemnými částicemi. Celkově jde o největší environm. problém např. v Číně, avšak i v Evropě je to stále problém velmi vážný. Podobná je situace ohledně znečištění vod, zde problém

představuje narůstající znečištění mikropolutanty (rezidua pesticidů, farmak a endokrinní disruptory). V chudých rozvojových zemích jde o mimořádně závažný problém (adekvátní sanitace). Situace se globálně zlepšuje, ale pomalu. Chemickou kontaminací (ale také např. erozí) trpí půda. Její ochrana souvisí se soukromým vlastnictvím pozemků a odehrává se téměř výhradně na národních úrovních; vůle k účinné mezinárodní aktivitě chybí. Trvale rostoucí globální kontaminace nebezpečnými chemickými látkami je obecně uznaným velkým ohrožením prostředí. Přes regulační snahy se spíše rozšiřuje. Chemický průmysl produkuje stále více sloučenin a kontrola je vcelku obtížná. Rostou obavy z dlouhodobých nepříznivých účinků na lidské zdraví (kap 4.1) a na biodiverzitu.

(Moldan, 2015, s. 472-477)

1.3. Změna klimatu - klimatická krize

Pro klima neboli podnebí je rozhodující chemické složení atmosféry, která vykazuje přirozený skleníkový efekt. Kolísání teploty, která je hlavní charakteristikou podnebí, v průběhu geologické minulosti koreluje s množstvím klíčové složky skleníkových plynů - CO₂, jehož obsah v ovzduší je známý za dobu milionů let. Podnebí je základním činitelem, který utváří podobu živé přírody. Díky rozsáhlému vědeckému úsilí klimatologů máme k dispozici velmi úplnou informaci o dnešním zemském klimatu, o minulosti i o předpokládaném vývoji do budoucna. (Moldan, 2021, s. 124-126)

V současnosti jsme svědky probíhající globální změny klimatu projevující se řadou jevů, především zvýšením průměrné teploty ve srovnání s předindustriálním obdobím (okolo r. 1900); globální oteplování je důležitým indikátorem celkové změny. Jde o změnu hlubokou a mimořádně rychlou, zcela výjimečnou v rámci klimatického vývoje celého holocénu, a tak významnou, že ji nazýváme klimatickou krizí. Zažíváme konec éry příznivého a stabilního podnebí charakteristického pro holocén. (Moldan, 2021, s. 127)

Základní příčinou současné klimatické změny je antropogenní zvýšení skleníkového efektu zemské atmosféry. Prozkoumány jsou i přirozené příčiny (např. sopečná činnost), ty jsou však ve srovnání s lidskou činností bezvýznamné. Rostoucí koncentrace skleníkových plynů jsou důsledkem antropogenních emisí; největší podíl (75 %) působí spalování fosilních paliv (uhlí, ropy a zemního plynu) a

dále změny využití území (zejména odlesňování) a různé zemědělské aktivity včetně chovu hospodářských zvířat (24%).

Rostoucím tempem se zdvihá hladina oceánů, které akumulují většinu nadbytečné teploty a také pohlcují rostoucí množství CO₂, čímž se zvýšila jejich acidita již o 26%. Pokračuje rychlý ústup ledu v Arktidě a ledovce v Grónsku. Trpí naprostá většina ekosystémů, zejména jsou ohroženy (tropické) lesy. K dalším projevům klimatické změny patří kromě globálního oteplování změna rozložení atmosférických srážek a vyšší výskyt extrémních událostí (kap 4.3.). (Moldan, 2021, s. 126-128, Moldan, 2015, s. 472)

Odpovědí na klimatickou krizi jsou dvě strategie: tzv. mitigace neboli snaha o zmírnění jejího průběhu a adaptace na daný stav. Adaptace jsou závislé na předpokládaném dalším průběhu klimatické změny, přičemž tyto scénáře budoucího vývoje záleží na úspěchu (či neúspěchu) globální klimatické politiky. V rámci mitigace se státy zavazují snižovat emise skleníkových plynů a rovněž se v r. 2015 Pařížskou dohodou (která rozlišuje vyspělé a rozvojové státy) zavázaly, že nedopustí oteplení planety nad 2°C (lépe 1,5°C). Avšak splnění vyhlášených závazků by k naplnění tohoto cíle nestačilo, nýbrž by vedlo k oteplení asi o 3-4°C, což je spojeno s mimořádně katastrofickými jevy. Výzkum ukazuje, že je třeba udržet oteplení do 1,5°C.

Emise skleníkových plynů globálně stále rostou, i když např. v Evropě mírně klesají. Dosavadní vývoj (který závisí na globální politice a na tom, jak jednotlivé země uposlechnou výzev ke snížení emisí) však odpovídá projekci nejhoršího scénáře IPCC, což znamená velmi vážnou hrozbu. Další postup směřuje k uhlíkové (klimatické) neutralitě. K té bude třeba úplné přebudování energetiky, ale také např. zemědělství. Změny by měly zasáhnout celkový životní styl lidí např. požadavkem na dietu s menším množstvím masa a mnoha dalšími. Velmi důležité jsou také závazky menších jednotek od národních států po města a obce.

(Moldan, 2021, s. 130-133)

1.4. Filosofický diskurs

Kolářský (2011, s. 7) hovoří v souvislosti s prudkým hospodářským rozvojem současné civilizace o ekonomické globalizaci, jejíž ekolog. následky jsou také globální. Člověku se zvyšuje životní úroveň a zdá se, že je stále méně závislý na přírodních podmínkách, avšak to se děje skrze stále rostoucí tlak na přírodní zdroje a zatěžování ŽP. Lokální a regionální ekolog. problémy přerůstají v ekolog. krize člověku

připomínají jeho odkázanost na přírodu. Navzdory závažné hrozbě globální změny klimatu iluze nezávislosti člověka na Zemi vede k jejímu *opomíjení*, přičemž vztah mezi tím, zda je, či není možné (*únosné*) Zemi dále *opomíjet*, Kolářský považuje za jeden z hlavních rysů současné globalizace: „*O neopominutelnosti Země svědčí především současná globální ekologická krize. (tamtéž)*“ Tu vymezuje jako historickou situaci, kdy lidstvo ohrožuje předpoklady své existence a kdy „*lidé jsou zranitelností pozemské přírody vybízeni k tomu, aby znovu kriticky promýšleli a posuzovali své vztahy k přírodě i k sobě navzájem, své společenské instituce a své tradice. (tamtéž, s. 8)*“ Výraz „ekologická krize“ považuje za nezastupitelný pro vyjádření významu současné devastace pozemské přírody a rozsahu ohrožení z této devastace plynoucího a zamýšlí se, zda o ní lze uvažovat současně jako o „*krizi společenské, kulturní či duchovní, jako o krizi morální a krizi filosofické. (tamtéž)*“ (Kolářský, 2011, s. 7-8)

Otázku, zda hovořit o „problémech“ nebo o „krizi“, lze konfrontovat s množstvím údajů dokazujících, že pustošení přírody již dosáhlo takové míry, že se může stát v blízké době nenapravitelným. Jako „ekologické problémy“ mohou být označovány problémy vědecké (úlohy ekolog. výzkumu), nebo problémy společenské, jejichž vznik zapříčinily zásahy člověka do ŽP. Někdy však ani destruktivní zásahy do přírody nejsou za problém považovány, pokud jsou nutné pro dosažení důležitých (ekonomických) cílů – ekolog. problémy jsou nahlíženy jako nezbytné pro zajištění prosperity - tak vysvětluje Passmore (1974), proč bývá jejich existence zpochybňována, přičemž roli zde hrají hodnotové postoje. (Kolářský, 2011, s. 11-12)

Vymezení či chápání ekolog. problémů může být různé, z čehož vyplívá odlišná míra tolerance či rozdílnost názorů na to, co je hodnotou, nebo jaké zastávat morální zásady. Například si lze uvědomovat následky lidského chování ve vzdáleném čase a prostoru, a tedy možné utrpení budoucích generací, nebo i nesnáze zvířat a škody postihující jiné živočišné druhy, rostliny, ekosystémy a Zemi (podle Attfield, 1983). Jsou-li jako součást těchto následků vnímány také újmy působené zvířatům a rostlinám, přesahují ekolog. problémy oblast problémů sociálních, a pokud se strádání ostatních bytostí člověka dotýká, může to být impuls obsah pojmu „společenský problém“ rozšířit. (Kolářský, 2011, s. 12-13)

Výraz „problém životního prostředí“ ukazuje významný aspekt přístupu člověka k přírodě, totiž že „*životní prostředí se stává problémem, překážkou, která stěžuje*

dosahování zvolených cílů." (Kolářský, 2011, s. 13) Na druhou stranu oproti termínu „ekologický problém“ vylučuje záměnu sociálního problému vyvolaného devastací přírody s problémem ekolog. výzkumu. Problémy ŽP či ekolog. problémy v sobě obsahují hrozby krizí či katastrof, a tak přesahují význam prostředí ve smyslu fyzického okolí člověka, ale také „*to, co lze vyjádřit pojmy ekologie ve smyslu jedné z biologických věd.*" (tamtéž, s. 13-14)

Současná globální ekolog. situace je krizová v tom smyslu, že lidstvo stále více zatěžuje ekosystémy, na kterých závisí obyvatelnost Země (podle Reid, 2005). Tato situace - krize ŽP přesahuje jednotlivé jevy (např. smog ve městech) tím, že je hrozbou životu na planetě a s určitostí ohrožuje kvalitu lidského života (kap 2.8). Je třeba holistického uvažování (ekologie), které chápe, že neexistují izolované problémy. (podle Blackstone, 1974) Pokud je ŽP destruováno tak, že přestává poskytovat podmínky vhodné pro život, „*stává se vůči němu nepřátelským živlem a přestává tak být životním prostředím.*" (Kolářský, 2011, s. 16-17)

Kolářský (2011, s. 8) se zamýšlí nad vztahem ekolog. krize a filosofie. Za důležitou pokládá kritiku antropocentrismu (kap 2.1), která přináší „*jedinečný podnět filosofickému myšlení. (tamtéž)*“ Toto myšlení se ve filosofii životního prostředí obrací k Zemi a ekolog. krize se stává *krizí lidské identity* a současně výzvou k hledání nového významu *pozemšťanství* a k péči o Zemi (tamtéž, s. 10). Zranitelnost a konečnost přírody vybízí lidstvo ke kritickému zamýšlení nad svým jednáním, hodnotami i určujícími společenskými institucemi; nutností se stává reflexe a přehodnocování dosavadních východisek: „*ekologická krize znamená výzvu k reflexi i revizi paradigmat sociálních a humanitních věd v té míře, v jaké dosud opomíjejí ekologický kontext lidského života...(tamtéž, s. 21)*“ (Kolářský, 2011, s. 20-21)

Suša a Sťahel (2016, s. 7) nabízí reflexi jevů *sociálně-ekologických devastací a destrukcí*. Devastace ŽP dosáhla již v polovině 20. st. takové míry, že ji nebylo možné nadále ignorovat. Procesy k ní vedoucí (např. urbanizace) byly globalizací koncem 20. st. ještě urychleny a byly znásobeny jejich dopady na *celoplanetární sociální a životní prostředí* a zároveň se stala zřejmou vzájemná podmíněnost a provázanost procesů *sociální a environmentální devastace*. Vzhledem k prohlubování vývojových trendů v 21. století a k provázanosti sociálních, politických a environmentálních procesů musí být jejich reflexe komplexní jako tyto procesy.

Sociálně-politické rozpory globální civilizace vedou k *sociálně-environmentální devastaci a rozvratu*. V reflexi ekolog. krize se přitom jako klíčový jeví rozpor mezi soukromým a veřejným zájmem a rozsáhlý konflikt mezi hodnotami a potřebami. V rámci kritické teorie společnosti jsou využity motivy klasické kritiky panství, vztahů sociální nerovnosti a vykořisťování relevantní v současné situaci a jsou reflektovány dopady těchto struktur panství, které se projevují v sociální a ekolog. sféře. Inspirací je politická ekologie, která musí reflektovat souvislosti mezi globálním kapitalismem a globální hospodářskou a environm. krizí – výstupem je neschopnost mocenských institucí tyto výzvy zvládat a tudíž krize vládnutí. (Suša a Šťáhel, 2016, s. 8-9)

Hospodářské a environm. krizové jevy se kumulují a projevují se v krizích sociálních a politických. Mohou vyústit až do ozbrojených konfliktů či kolapsů politických režimů či států. Jelikož vzájemné umocňování těchto krizových tendencí je existenční hrozbou nejen pro dosaženou úroveň civilizačního rozvoje, ale i pro lidstvo jako biologický druh, musí filosofie, která na tyto hrozby reaguje, být filosofií politickou a zároveň filosofií environmentální. (Suša a Šťáhel, 2016, s. 9-10)

Industrializace a urbanizace umožnily aplikaci imperativu růstu téměř do všech společenských systémů. Sociálně-politické krize plynou z dichotomie konečnosti zdrojů a růstu populace, který zahrnuje rostoucí spotřební nároky a zároveň prohlubující se nerovnosti v přístupu ke zdrojům. Suša a Šťáhel (2011, s. 10) uvažují environmentální zodpovědnost jako spíše kategorii politickou a právní než morální a etickou a upozorňují na její souvislost s environmentální bezpečností, která je veřejným statkem, a také na souvislosti konceptu lidských práv *s kondicí a možnostmi přírody a krajiny (tamtéž, s. 11)*, neboť prohlubující se environm. krize ohrožuje podmínky pro naplnění těchto práv. Podle těchto autorů je současný globální systém devastován *imperativy a způsoby organizace globálního kapitalismu a „překonání sociálních a environmentálních aspektů krize globální civilizace se neobejde bez zásadní změny ekonomicko-politické teorie a praxe... (tamtéž)“* (Suša a Šťáhel, 2016, s. 10-11)

1.5. Přístup sociologie a environmentální sociologie

V sociologické encyklopedii AV ČR (Keller, 2017, neostránkováno) je **krize** vymezena jako „*situace, kdy je vážně narušeno fungování určitého systému či jeho části.*“; přitom „*samotná sociologie vzniká v důsledku mnohostranné krize tradiční společnosti, k níž došlo nástupem průmyslové revoluce a působením doprovodných sociálních procesů.*“ Sociologie se tak formuje jako věda, která by měla případným

dalším společenským krizím předcházet či je řešit. Jednotlivé směry sociologického myšlení věnují kritickým situacím ohrožujícím chod společnosti odlišnou míru pozornosti a hledají jejich řešení v jiných oblastech. A je to právě *krize ekologická*, která tyto směry (či sociologii obecně) vystavuje kritice, resp. přináší určité zpochybnění: „ (...) *Jakkoliv pozoruhodné jsou úspěchy, jichž dosahuje sociologie ve všech těchto oblastech, nejaktuálnější krize 20. století vyžaduje přehodnotit antropocentrismus stojící v základu všech zmíněných proudů... (...)*“ (tamtéž)

Tato encyklopedie AV ČR (Kolářský, 2018, neostránkováno) pojednává o **ekologické krizi** nebo *krizi životního prostředí* jako o „*fázi vývoje ekosystému, v níž je ohrožena jeho stabilita a kdy se přibližuje okamžik, v němž jeho schopnosti a možnosti adaptace budou vyčerpány*“ a také jako o součásti evoluce biosféry a dějin lidstva. Vysvětluje, proč je možné současnou ekolog. situaci označit jako krizi – lidstvo totiž čelí reálné hrozbě globální *ekologické katastrofy*. Vymezuje ojedinělé rysy současné ekolog. krize:

- 1) globálnost – ohrožen je světový ekosystém či biosféra
- 2) zdrojem je moderní průmyslová civilizace, která podporuje exponenciální růst materiální spotřeby a světové populace
- 3) dalekosáhlé negativní důsledky pro ŽP lidstva a hrozba konce jeho dějin
- 4) opatření vedoucí ke zmírnění či překonání nelze odkládat – mají li být účinná, měla by být provedena v nejbližších desetiletích.

Lidé se většinou svými životy na pustošení přírody podílí a lidská společnost svou reprodukcí směřuje ke své destrukci. Ekolog. předpoklady lidského života nejsou dostatečnou součástí společenského vědomí, avšak v souvislosti s ekolog. krizí došlo ke vzniku *ekologické etiky* a k rozvoji *ekologického vědomí*. Současná ekolog. krize je krizí společenskou, protože přináší možnost rozpadu lidské společnosti. Je podnětem k reflexi hodnot a jednání z hlediska vlivu na ŽP, což by mělo vést k rozhodnutím zasahujícím také životní orientaci a styl. Vyzývá k nebývalým formám spolupráce a komunikace, je příležitostí k „*morální obrodě společnosti, k rozvinutí společenskosti jakožto jednoho ze základních určení člověka*“, a proto lze současnou ekologickou krizi považovat za novou historickou zkoušku lidstva. (tamtéž)

Mezi člověkem a prostředím probíhá neustálá výměna – v kontextu sociologie Jandourek (2009, s. 191) **prostředí** představuje jako „*souhrn podmínek, které organismus obklopují a mají na něj vliv*“ a konstatuje, že o vlivu člověka na prostředí se

hovoří až poslední dobou, kdy se již jedná o drastické zásahy. Prostředí můžeme nahlížet jako **ekosystém**, jehož prvky tvoří složitou rovnováhu životního cyklu, přičemž do tohoto cyklu lze nepříznivě zasahovat, např. průmyslovým znečištěním. **Ekologie** mimo jiné studuje vztahy živých a neživých prvků ekosystémů. Komplex POET (population, organization, environment, technology – vztahy mezi populací, organizací, prostředím a technologií) vyjadřuje, že negativní environm. jevy (např. znečištění) zasahují všechny prvky systému. V přeneseném významu slova ekologie, kdy označuje přesvědčení o nutnosti brát vždy ohled na přírodu, se používá pojem *environmentalismus*. (Jandourek, 2009, s. 191-192)

Sociologie nahlíží ŽP z několika perspektiv (Jandourek, 2009, s. 192):
1) *Funkcionalistický pohled* zkoumá vztahy mezi jednotlivými částmi systému, ve kterém předpokládá určitou rovnováhu. Tuto rovnováhu (biosféry) a tedy vztahy mezi živými a neživými částmi systému je nutné udržovat. Funkcionalisté varují před nezamýšlenými důsledky lidského jednání.

2) *Konfliktualistická perspektiva* sleduje nerovnoměrnou distribuci a sdílení zdrojů; problém se týká zejména jejich využívání bez ohledu na budoucí generace. Konflikt spočívá ve střetu protichůdných zájmů – na ekonomickém růstu a na zachování ŽP.

Odhady perspektiv ŽP planety se pohybují mezi dvěma názorovými póly. Pesimisté vychází z neobnovitelnosti zdrojů. Hovoří o jejich vyčerpání, o pokračující devastaci přírody a v souvislosti s rostoucí populací o chudobě, hladu a mezinárodních konfliktech mezi chudým Jihem a bohatým Severem. Optimisté oproti tomu sází na lidskou tvořivost, která nalezne nové zdroje. Věří v *svobodnou hru tržních sil* (Jandourek, 2009, s. 193) zatímco zásahy státu problémy podle nich spíše vytvářejí. Hodnotu surovinám propůjčuje až technologický pokrok - nejcennější jsou lidé a jejich tvůrčí síla. (Jandourek, 2009, s. 192-193)

Diskutovaná otázka - zda je možné v rámci zachování ŽP pro další generace stále zvyšovat životní úroveň (konzum), se již dotýká etické oblasti Přivádí k pojmu **trvale udržitelný rozvoj** (kap 2.4) a k dalším otázkám, například po kvalitě života (kap 2.8.), jaký žijeme, a hodnotách (kap 2.6.), které zastáváme, a také k pojmu **dobrovolná skromnost**. Konzumní způsob života přitom souvisí s tržní společností, která neuspokojuje pouze přirozené (základní) lidské potřeby (kap 2.8.), ale v konkurenčním boji uměle vytváří potřeby další. (Jandourek, 2009, s. 193-194)

Průmyslová společnost přinesla velké sociální výtobytky a také mimořádnou devastaci přírody, sociologie však (jako věda zabývající se spíše vnitřními aspekty lidské společnosti) téma přírody či ekolog. problematiku z různých důvodů do nedávné doby nepřijímala: „*Ačkoli pro porozumění a výklad sociálních změn je vztah společnosti a životního prostředí podstatný (Vojtíšková, et al., 2017, s. 5)*“, teprve v 70. letech min. století se v reakci na rostoucí ekolog. aktivismus vyprofilovala **environmentální sociologie**. Zpočátku studovala interakce mezi společností a ŽP a klíčové faktory podílející se na přetrvávající krizi ŽP, později začala hledat mechanismy environm. reformy či organizační předpoklady udržitelné společnosti (podle Dunlap, Catton, 1979). (Vojtíšková, et al., 2017, s. 5)

Část sociologů poukazuje na význam tzv. **sociálního konstruování reality**, které se může týkat také ekolog. problémů. Neznamená to však, že konstruování zmenšuje závažnost reality. Možnost **hodnotové neutrality** (sociálních) věd byla zpochybněna postpozitivistickou vědou 2. pol. 20. století a např. hodnoty dnes považované za samozřejmé vedou (podle Piketty, 2015) k drastickému prohlubování sociálních nerovností a nebyvalé koncentraci bohatství. Environmentální sociologie (sociologie životního prostředí) chápe environm. problémy, jejichž dopady nezasahují lidstvo rovnoměrně, jako výsledek lidské sociální organizace. Studuje souvislosti mezi environm., sociálními a kulturními fenomény a jejich vzájemné ovlivňování a snaží se o propojení sociálního a ekolog. systému. (Vojtíšková et al., 2017, s. 5-7)

1.6. Pohledem psychologie

V kontextu environm. problematiky psychologie zkoumá *vztah člověka k přírodě a životnímu prostředí*. Slova „příroda“ a „životní prostředí“ takto pohromadě používá Jan Krajhanzl (2014) - „*přírodou*“ přitom rozumí „*mimolidský svět spojený především s biosférou*“, zatímco „*životní prostředí zahrnuje přírodní i člověkem vytvořený hmotný svět. (s. 40)*“ Oboje se prolíná a zkoumané vztahy i ekolog. problémy se týkají nejen přírody, ale i „lidského“ světa. (Krajhanzl, 2014 s. 40-41)

Terminologie k reflexi vztahu lidí k přírodě a ŽP je potřebná k vyjádření rozličných otázek a skutečností (např. vyjádření různorodosti těchto vztahů nebo popis způsobů, jakými lidé přijímají informace o environm. hrozbách) a nalézá uplatnění v mnoha oborech a oblastech (např. environm. vzdělávání, strategické koncepce státní správy či církevní vize). Důležitost kvalitního pojmosloví se umocňuje tím, že právě „*proměnu vztahu k přírodě a životnímu prostředí považují mnozí myslitelé*

za podmínku, která je klíčová pro udržitelnost lidského života na Zemi. (Krajhanzl, 2014 s. 14)“ V zahraniční psychologii, která vztah k přírodě a ŽP studuje, je již od 70. let rozvíjena řada disciplín - environmentální psychologie, ekopsychologie, psychologie ochránářská a další. Pro popis prožívání a chování v *environmentálně relevantních situacích* nabízí množství termínů (např. regenerující účinek kontaktu s přírodou nebo environmentální úzkost) a dílčích témat (např. rekreační aktivity v přírodě nebo emoce spojené s environm. hrozbami). (Krajhanzl, 2014 s. 13-15, 18)

Zatímco například filosofie se věnuje makroúrovni vztahů mezi člověkem a (přírodním) prostředím (tedy lidstvu obecně) a její pojetí problematiky je normativní (uvažuje nad tím, jak by se lidé měli chovat), psychologie zkoumá mikroúroveň - individuální rozměr těchto vztahů, ve kterých se lidé významně liší, a je deskriptivní - tedy snaží se o jejich popis. To může být důležité, jelikož porozumění motivům lidského chování (i když zde působí kulturní, sociální, ekonomické a jiné vlivy) může vést k účinné podpoře odpovědnějšího chování. (Krajhanzl, 2014 s. 16-18)

Krajhanzl (2014) vytvořil autorský *vícedimenzionální koncept osobního vztahu člověka k přírodě a životnímu prostředí* pomocí charakteristik, ve kterých se lidé odlišují, a které považuje za osobnostně stabilní vlastnosti (s. 26). Koncept se skládá z pěti základních charakteristik, které vymezují jednotlivé oblasti zkoumaného vztahu s ohledem na osobitost, vývoj a potřebu srovnávání tohoto vztahu (s. 31-36):

1) *Potřeba kontaktu s přírodou* - zatímco lidé s nižší potřebou tohoto kontaktu jsou k pobytu v přírodě lhostejní, pro lidi s vyšší potřebou může jeho absence působit např. neklid a nesoustředěnost.

2) *Adaptace na přírodní podmínky* - jedná se o určité schopnosti a dovednosti, ale i např. fyziologické vlastnosti, dále poznatky či základy pěstitelství a chovatelství. Člověk s nízkou úrovní této adaptace může pobyt v přírodě prožívat jako nepříjemný, stresující až ohrožující.

3) *Estetický postoj k přírodě* - hloubka estetického prožívání kontaktu s přírodou, míra vnímavosti k ní. V případě rozvinutého estetického postoje upoutává příroda pozornost člověka, který z ní čerpá prožitky. Projevuje se např. v umění, přírodním mysticismu nebo v zájmu o krajinu.

4) *Etický postoj k přírodě* - podstatou jsou morální emoce a přesvědčení o právech a povinnostech člověka vůči přírodě. Projevuje se v chování k přírodnímu světu či mírou soucitu s ním. Používají se dvě škály: submise-dominance a afiliace

(přátelství)-hostilita (nepřátelství), jejichž propojením vznikají ve společenských vědách známé typy etických postojů: panský, správcovský, partnerský a romanticko-spirituální.

5) *Environmentální vědomí* – úroveň vnímání a uvědomování environm. problémů a jejich souvislostí. Je-li vysoká, vede k ohleduplnému a odpovědnému chování, k osvojování proenvironmentálních návyků až k uskromnění, k podpoře environmentálně udržitelné politiky či k aktivní angažovanosti. Člověk s vyšším environm. vědomím má vnitřní motivaci k ochraně přírody a současnou ekolog. situaci vnímá jako závažnou hrozbu. To se týká nejen jeho vědomostí a přesvědčení, ale také emocí – „*cítí smutek z devastace ekosystémů, soucítí s trpícími a ohroženými zvířaty, prožívá obavy z environmentální budoucnosti (s. 35).*“ Toto vědomí krystalizuje v osvětové kampaně, ekologický aktivismus, protestní akce, péči o krajinu nebo v zelené politické koncepci. Nízká míra tohoto vědomí vede naopak ke lhostejnosti a poškozování ŽP, nebo až k opovržení ochranou přírody.

Na *environmetálně-relevantní chování* mají vliv (kromě vztahu člověka k přírodě a ŽP a jeho osobnosti) také situační podmínky, které zahrnují fyzické prostředí a také např. sociální nebo ekonomické podmínky. (Krajhanzl, 2014 s. 27)

V zahraniční environm. psychologii se v 70. letech začaly zkoumat environm. postoje a chování. Již tehdy se hledaly strategie podpory šetrného chování veřejnosti. Informace o ekolog. hrozbách a související morální apely přitom mohou být pro lidskou duši citlivé, a proto jsou důležité kvalitní odborné informace. V psychologii aplikované na environm. problémy (propojující vnitřní-psychický a vnější-ekolog. svět) se po letech snah o vytvoření nové disciplíny oborově ukotvila široce sdílená platforma „ochranářská psychologie“. V České republice se užívá termín *ekopsychologie*, který má širší tematický záběr. Zdejší prostředí je přitom ve vztahu k ekolog. tématice považováno za méně angažované a odborná veřejnost dokonce za spíše rezervovanou až skeptickou, zejména vůči aktivismu. Český akademický proud se např. kritičností a neosobním přístupem interkulturně liší například od americké akademické sféry, pro kterou jsou příznačné sklony k osobní angažovanosti. (Moldan, Krajhanzl in Winter, Koger, 2009 s. 9-12)

Na problémech, které ohrožují planetární podmínky umožňující život, se zásadním způsobem podílí lidské chování a je to opět lidské chování, které je může pomoci vyřešit. Avšak klíčovými tématům, která mají význam pro každého člověka,

paradoxně většina lidí nevěnuje pozornost. Lidé se k prostředí Země nechovají dobře, mají však zároveň možnost aktivně se podílet na rozhodování o udržitelnější budoucnosti. Je-li třeba, aby v rámci řešení současné ekolog. situace došlo k psychologickým změnám, ke změnám životního stylu či společenských struktur, může psychologie hrát velmi důležitou roli. Jelikož neudržitelné vzorce lidského chování souvisí s přesvědčeními, rozhodnutími a zastávanými hodnotami, může být tato role klíčová. (Winter, Koger, 2009, s. 13-14, 16-19)

Pro člověka je těžké dlouhodobě naslouchat zprávám o stavu ŽP, které jsou špatné, zhoršují se, a hovoří o problémech planetárního systému jako celku. Je to pro něj deprimující, a tak se raději soustředí na své osobní záležitosti. Jedná se o přirozenou reakci vytvořenou evolucí. Naše percepční systémy se vyvíjely v dobách, kdy případná ohrožení byla náhlá a dramatická, a proto jako druh reagujeme na potenciální hrozbu zvolna se zhoršující situace obtížně. Máme sklony jednat až na poslední chvíli, kdy už je ohrožení velmi zjevné, což však už může být pozdě. Jsme však zároveň schopni velice rychlého kulturního vývoje a tato schopnost rapidní proměny chování by mohla pomoci negativní environm. trendy zvrátit. Jsou však další překážky řešení krize ŽP, například světový názor sdílený v západních zemích – přesvědčení, že příroda je nám k dispozici a můžeme ji libovolně využívat, což zakládá problematické a neudržitelné praktiky, nebo zaměření moderní doby na individualismus, který má své klady, ale je-li přílišný, může vést k lhostejnosti k ostatním, nestřídmosti a především k opomíjení společné odpovědnosti. (Winter, Koger, 2009, s. 24-26)

Reakce na informace o environm. hrozbách jsou psychologickou záležitostí a ovlivňují naše chápání těchto problémů i naši ochotu je řešit. Jsou v podstatě dvojího druhu: zatímco pesimisté neboli tzv. „proroci zániku“ mohou pociťovat narůstající beznaděj, tzv. „proroci pokroku“ věří v tvůrčího ducha člověka, který nalezne řešení svízelné situace. Optimistický pohled je pohledem ekonomů, kteří sází na vynalézavost a technologie. Nejdůležitějším zdrojem je pro ně člověk a pobídkou k rozkvětu volný trh. Tvrdí, že média poskytují přehnaně negativní údaje pro zvýšení sledovanosti. Tento pohled je v menšině, avšak jeho psychologický vliv může být důležitý, protože bez důvěry v budoucnost je snadné podlehnout apatii, strachu a lhostejnosti. Navzdory očekáváním, že se optimistický pohled stane populárním, dle průzkumů u veřejnosti naopak rostou obavy. Oba názorové tábory se opírají kromě

rozličných údajů o přesvědčení a hodnoty. Že se většina lidí přiklání k pesimistickému názoru, se vysvětluje mimo jiné potřebou naplňování určitých hlubinně psychologických, případně i náboženských potřeb, a také určitá část „proroků úpadku“ se domnívá, že řešení lze nalézt pouze v transformaci našich nejhlubších duchovních hodnot. Pesimistický postoj může být považován za pochopitelný nebo dokonce nevyhnutelný. Jeho rizikem je, že může vzhledem k rozsáhlosti a složitosti problémů vést k závěru, že se již nedá nic dělat, a tedy k očekávání nutného kolapsu, což může vyústit v ignorování hrozeb, případně v zoufalství. Je nutné mít naději. (Winter, Koger, 2009, s. 36-39)

Psychologie v současné ekolog. situaci přelidněné a přetížené planety může přispět zkoumáním a vysvětlováním psychologických procesů (chování, pocity, reakce, myšlenky, hodnoty, světonázory) a psychologických jevů, které způsobily nebo se podílejí na udržování nežádoucího stavu ŽP, neboť pouze pokud porozumíme vzorcům našeho chování, můžeme být schopni je změnit. (Winter, Koger, 2009, s. 44)

Psychologie aplikuje své poznatky na environm. problematiku tak, že zkoumá vztah jednotlivých psychologických oblastí či hledisek k problémům ŽP. Na oblast environm. problémů aplikuje základní psychologické směry, teorie a přístupy.

Například psychoanalýza přispívá důrazem na nevědomé pocity ovlivňující naše chování. Katarze slouží kromě prožití a vyjádření negativních emocí spojených s ekolog. krizí (např. zlost, smutek, úzkost, strach, bezmoc) také k uvolnění energie, která je potřebná pro tvůrčí řešení nepříznivé environm. situace.

Sociální psychologie vysvětluje environm. chování jako výsledek složité interakce sociálních vlivů, přičemž zásadní význam mají normy a role a zejména je mocný vliv naší referenční skupiny. Environm. relevantní chování lze šířit pomocí tzv. sociální difúze, kdy se lidé chovají tak, aby se neodlišovali.

Behaviorální psychologie se zaměřuje na situaci samotnou. Vyhodnocuje environm. krizi jako výsledek environm. podmínek neboli kontingencí, které je třeba změnit, aby se změnilo naše chování, které je určováno prostředím. Pracuje s tzv. totálním prostředím, které zahrnuje fyzickou, sociální, politickou a ekonomickou situaci osoby.

(Winter, Koger, 2009, s 45-134)

2. Témata spojující ekologickou problematiku a sociální oblast významná pro sociální práci

2.1. Etický rozměr ekologické problematiky

Na postavení člověka v přírodě lze nahlížet odlišnými způsoby a v zásadě popsat dva hlavní přístupy (Jankovský 2003, s. 86):

1) **Antropocentrický přístup** vidí člověka jako střed přírody – je jejím pánem a měřítkem veškerého dění.

2) **Biocentrický přístup** oproti tomu respektuje vývojovou celistvost a vzájemnou podmíněnost života. Vnímá přírodu jako partnerský organismus, neboť i člověk je její nedílnou součástí.

Vzájemnosti by si člověk (byť chápán jako vrchol vývoje či stvoření) měl být vědom a současně pociťovat odpovědnost a tedy přírodu chránit. Ochrana ŽP je velmi složitá problematika. **Ekologie** je biologická věda; v průběhu 60. let 20. století však získává nový rozměr jako **zvláštní odvětví etiky** zabývající se mravní odpovědností člověka za přírodu, která je jeho domovem. Domov člověka přitom zahrnuje nejen jeho obydlí, ale celou planetu včetně například obyvatel chudého Jihu.

Člověk má tendence své výsostné postavení zneužívat. V Evropě se traduje, že postoj k přírodě západní civilizace je zásadně ovlivněn **mechanistickým obrazem světa R. Descarta** – příroda je složeninou mechanických částí (předmětem) a člověk má právo s ní disponovat. Tento model byl ještě posílen fyzikou a dalšími (přírodními) vědami. 20. století již přineslo mnoho **ekologických problémů**, ale také vznikala ekologická hnutí s jejich poznatky. Fenomén přírody či přírodní rovnováhy a související otázky rozhodně výrazně přesahují oblast přírodních věd.

Ekologická krize může být konečnou manifestací vystupňovaného antropocentrického přístupu k ŽP, jenž může nakonec vážně narušit všechny přírodní vztahy a vazby. Je důsledkem stále rostoucích materiálních požadavků lidstva a trvale se zvyšujícího tlaku na využívání přírodních zdrojů. (Jankovský 2003, s. 86-88)

Ondok (1998, s. 15) hovoří o ekoetice, která je rozšířením obecné etiky. Obecné etické teorie jsou tradičně orientovány antropologicky a sociologicky; tradiční etika obvykle vychází z těchto aspektů a vztahy člověka k přírodě opomíjí. Ekoetika je zaměřena na člověka – na regulaci jeho postojů a jednání, ale jejím primárním objektem je příroda. Ekoetická teorie má někdy polemický charakter, když se obrací

proti tradiční etice a kritizuje její antropomorfismus a individualismus. Vyčítá jí, že svým soustředěním převážně na člověka a jeho společenské vazby opominula nebo podcenila jeho vztah vůči přírodě a přehlížela tím jeho odpovědnost vůči ní. Tradiční etika řeší zejména povinnost člověka vůči sobě samému, druhým lidem nebo společenství, ve kterém žije. *„Nereflektuje však už povinnost, kterou má člověk vůči lidstvu jako celku, a tedy i vůči příštím generacím, povinnost mít na zřeteli přežití lidstva jako biologického druhu. (tamtéž, s. 18)“* Dalším bodem kritiky je předpoklad dominantního postavení člověka ve světě a jím osobované právo využívat přírodního světa ke svému prospěchu bez omezení. Antropocentrismus, který často orientaci tradiční etiky charakterizuje, je třeba překročit – etika by měla nabídnout novou, širší orientaci. Obavy o osud planety vedou k dalším námitkám, které jsou spíše pragmatické – tradiční etika není schopna poskytnout teoretickou základnu pro principy strategie, která by dokázala zabránit naplnění katastrofických ekolog. prognóz. (Ondok, 1998, s. 15-20)

Jankovský (2003, s. 89) uvádí znepokojující výčet narušení ekosystémů biosféry. Vlivem **demografického tlaku** a **nutnosti zabezpečit** pro obyvatelstvo **výživu** pokračuje mýcení lesů, odvodňování luk a močálů, aby se získaly nové plochy pastvin a polí. Kácení deštných pralesů přispívá ke **změnám klimatu**, intenzifikace zemědělství k šíření pouští. Přesto se propast mezi chudými a bohatými stále zvětšuje. Lidstvo reaguje rozpačitě, i když východiska z této složité situace byla naznačena již v 70. letech (**Římský klub**, *Limity růstu*, 1972). V r. 1987 přijala Komise OSN pro životní prostředí a rozvoj definici strategie pro **„trvale udržitelný rozvoj“**, která zní: *„Trvale udržitelný rozvoj je rozvojem, který vyhovuje požadavkům současnosti, aniž by omezoval schopnost budoucích generací zabezpečit své potřeby (s. 89)“*. Nejde pouze o environm. (ekolog.) fenomén, nýbrž o koncepci pro třetí tisíciletí zahrnující změnu životního stylu (kap 2.4.). (Jankovský, 2003, s. 88-89)

Moldan (2003, s. 62) hovoří o potřebě **etického obratu**, když poukazuje na názor mnohých (zejména představitelů nevládních organizací), kteří se domnívají, že pro trvalou udržitelnost rozvoje nebudou stačit technická či ekonomická opatření. Potřebná je podle nich hlubší změna - základní etický obrat spojený s posílením altruismu a určitá dávka askeze. Tento postoj je pro svou etickou naléhavost označován jako **ekologický fundamentalismus**. Moldan (tamtéž) se přitom domnívá, že není třeba radikálně nových filosofických či náboženských systémů,

protože například duchovní základ křesťanství (kap 2.3.) je s trvalou udržitelností v souladu. Uvádí však, že kdyby se zastáncům radikálních názorů (*fundamentalistům*) „podařilo přesvědčit větší množství lidí, aby žili po materiální stránce skromněji, byl by to znamenitý výsledek. (tamtéž)“

Jankovský (2003) staví člověka současného světa (který označuje jako stigmatizovaný globalizací) na rozcestí a klade otázku, zda je řešením ekolog. krize trvale udržitelný rozvoj, nebo revolta. Na individuální úrovni lze začít **ochranou životního prostředí**. Ta vychází především z pozitivního vztahu (**lásky**) **k přírodě**, která by člověku neměla chybět. Jelikož příroda představuje obrovskou hodnotu, měl by k ní mít také **úctu** a respekt, přičemž nerespektování přírodních zákonitostí lze vnímat jako aroganci. Úctu a respekt (nejen soucit) člověka by měli mít také ostatní živí tvorové. S láskou a úctou se pojí **střídmost a pokora** – nikoliv nutně askeze, jelikož spotřeba pohání ekonomiku. Avšak hospodářský růst by měl směřovat **k sociální spravedlnosti** (kap 2.5.) a ekolog. únosnosti a měly by být eliminovány diskrepance (malá část populace spotřebovává neúměrně velké množství surovin a energie). „*Měla by být nastolena politika zaměřená ne pouze na extenzivní růst ekonomiky, ale na kvalitativní zlepšení životních podmínek lidstva jako celku i každého jednotlivého člověka. (...) Střídmost vytváří prostor i pro solidaritu. (s. 91)*“ Je však velmi těžké hledat ideální poměr mezi důrazem na ekonomický rozvoj a *kvalitou, resp. udržitelností života*. Odpovědnost se týká např. využívání (mnohdy neobnovitelných) přírodních zdrojů - ohrožení ŽP je znepokojující zejména s ohledem na budoucnost. Požadavek střídmosti a pokory nesouvisí jen s konzumem (spotřebou), ale také s hranicemi vědeckého výzkumu (zejména jde o nakládání s výsledky poznání), který rovněž musí mít etická pravidla: „*Environmentální etika totiž stojí a padá s vědomím naší odpovědnosti (s. 92).*“ (Jankovský, 2003, s. 90-92)

2.2. Lidská práva (a povinnosti), práva přírody a právo životního prostředí

Antropocentrismus a biocentrismus jakožto praktické postoje ovlivnily znění některých dokumentů mezinárodních organizací. Tyto dokumenty ukazují vývoj názorů a úroveň konsensu (zástupců) světové veřejnosti na vztah etiky a ochrany ŽP. (Kolářský, 2011, s. 44)

Již v roce 1972 byla na konferenci OSN ve Stockholmu přijata *Deklarace o životním prostředí člověka*, ve které bylo poprvé formulováno právo člověka na zdravé ŽP a také povinnost podílet se na jeho ochraně. Tato *Deklarace* konstatuje, že ŽP (přírodní i člověkem vytvořené) „je nezbytnou podmínkou k tomu, aby člověk mohl užívat svých základních práv, včetně práva na život.“ (Kolářský, 2011, s. 44)

Vybrané články Stockholmské deklarace zní (podle UNEP, 1972 in Moldan, 2021, s. 25):

- (článek 1) *Člověk má základní právo na svobodu, rovnost a přiměřené podmínky k životu v kvalitním životním prostředí, které mu umožňuje důstojný a zdravý život; zároveň se zavazuje k odpovědnosti za ochranu a zkvalitnění životního prostředí v současnosti a jeho zachování pro budoucí generace.*

- (článek 4) *Člověk má zvláštní odpovědnost chránit a moudře nakládat s přírodou, která se na Zemi vyvíjela po miliony let. Zachování přírody včetně fauny a flóry musí být přiznána důležitost při plánování ekonomického rozvoje.*

- (článek 8) *Ekonomický a sociální rozvoj je základem k zajištění dobrého prostředí pro život, práci a vytváření podmínek na Zemi, které jsou nutné ke zlepšení kvality života.*

Ve *Světové strategii ochrany přírody* (1980) je péče o zachování přírodních zdrojů a udržitelnost rozvoje společnosti považována za „etický imperativ“. Jako jednu z podmínek nutných pro odvrácení dalšího zhoršování ekolog. situace Strategie požaduje přijetí „nové etiky životního prostředí“, která by zahrnovala nejen lidi, ale také živočichy a rostliny, což je překonáním antropocentrického pojetí ochrany přírody. (Kolářský, 2011, s. 45)

Ve *Světové chartě ochrany přírody* (1982) byl vyjádřen biocentrický názor, že „každá forma života je jedinečná a zasluhuje si úctu bez ohledu na to, jak si ji lidé cení“. (UN, 1983, s. 9 in Kolářský, 2011, s. 45)

Výsledkem snah objasnit především etické, ale také ekologické, ekonomické, sociální a politické stránky trvale udržitelného rozvoje se stal dokument *Pečujeme o Zemi. Strategie udržitelného života* (1991). Dokument formuluje zásady, jimiž by se měla řídit udržitelná společnost a předkládá návrh „světové etiky pro udržitelné žití“. Východisky jsou *úcta ke společenství života a péče o toto společenství*, jehož je člověk součástí a které zahrnuje „všechny společnosti, současné i budoucí generace, nejen lidi, ale také ostatní obyvatelé Země, zvířata, rostliny a mikroorganismy.“ (Kolářský, 2011, s. 47) Oporou jsou základní lidská práva, ale i respekt ke každé formě života nezávisle

na její užitečnosti pro člověka. Dokument tuto tezi biocentrické etiky doplňuje požadavkem, aby lidé „chránili zvířata před zbytečným zabíjením, jakož i před utrpením, jemuž lze zabránit. (tamtéž)“ Je průkopnický v tom, že spolu s právy člověka uznává také práva přírody (a také usiluje o zachování nejen přírodní, ale i kulturní rozmanitosti). Jako jádro „světové etiky pro udržitelný život“ předkládá Kolářský (2011, s. 47 podle IUCN, UNEP, WWF, 1991, s. 14) tuto tezi: „Ochrana lidských práv a práv ostatní přírody je univerzální povinností, jež přesahuje všechny hranice kulturní, ideologické a geografické, přičemž se jedná o povinnost jak individuální, tak i kolektivní.“ (Kolářský, 2011, s. 46-47)

V *Deklaraci z Ria o životním prostředí a rozvoji* (1992) nebyla etické problematika výslovně projednána (Kolářský, 2011, s. 47-48), avšak byly v ní podrobněji rozpracovány principy udržitelného rozvoje. Summit Země (konference OSN) jejím přijetím ustanovil zásady, z nichž některé zní: (podle UN, 1993, Moldan, 2021, s. 29-30)

Zásada 1. Lidské bytosti stojí v ohnisku zájmu o udržitelný rozvoj. Mají právo na zdravý a produktivní život v harmonii s přírodou.

Zásada 4. V zájmu dosažení udržitelného rozvoje musí ochrana životního prostředí tvořit nedílnou součást procesu rozvoje a nemůže být chápána odděleně.

Zásada 7. Státy musejí spolupracovat tak, aby bylo možné uchovávat, chránit a obnovovat zdraví a integritu ekosystémů na Zemi. Vzhledem k odlišné míře, jíž státy přispívají ke globálnímu zhoršování stavu životního prostředí, mají tyto státy společnou, ale diferencovanou odpovědnost...

Také další mezinárodní dokumenty se shodují v zásadní neoddělitelnosti rozvoje společnosti a ochrany ŽP a také v tom, že „udržitelný rozvoj musí být spravedlivý, tj. musí vést ke zlepšování kvality života všech lidí...“ (Kolářský, 2011, s. 49) Liší se důrazem na etickou stránku environm. krize a ochotou překonat antropocentrický přístup. Lze však sledovat tendence uznat odlišná východiska k ochraně ŽP jako komplementární, např. *Johanessburská deklarace o udržitelném rozvoji* z r. 2002 se hlásí k odpovědnosti „vůči širšímu společenství života“, což je možné vnímat jako uznávání „slučitelnosti radikálního neantropocentrického ekologického myšlení s koncepcí udržitelné rozvoje (tamtéž).“ Došlo ke změně smýšlení světové odborné veřejnosti a teze dříve považované za extrémní se staly součástí řeči oficiálních dokumentů. (Kolářský, 2011, s. 48-50)

V České republice je právo na zdravé ŽP zakotveno v LISTINĚ ZÁKLADNÍCH PRÁV A SVOBOD, kde patří mezi *Hospodářská, sociální a kulturní práva*. Článek 35 říká (Česko, 1992):

(1) Každý má právo na příznivé životní prostředí.

(2) Každý má právo na včasné a úplné informace o stavu životního prostředí a přírodních zdrojů.

(3) Při výkonu svých práv nikdo nesmí ohrožovat ani poškozovat životní prostředí, přírodní zdroje, druhové bohatství přírody a kulturní památky nad míru stanovenou zákonem.

Lidské právo na přístup k ekolog. informacím je považováno za první krok k ekologické spravedlnosti. Delegace na konferenci v Aarhusu v r. 1998 se shodly, že „v demokratické společnosti má mít každý občan možnost uplatnit svůj hlas a v otázkách životního prostředí spolupracovat.“ (Moldan 2003, s. 69) Právní rámec k tomu poskytuje tzv. **Aarhuská úmluva**, která má zajistit účast široké veřejnosti při rozhodování o ŽP. Úmluva byla podepsána také za ČR (tamtéž), později ratifikována a v platnost vstoupila v r 2004. Je „charakterizována jako kvalitativní předěl v komunikaci mezi státní správou a občany, jako nástroj k prohloubení demokracie a k prosazení lidských práv a svobod.“ (MŽP ČR, 2008-2022)

Východiskem práva ŽP je v ČR **Ústava**. Článek 7 zní: „Stát dbá o šetrné využívání přírodních zdrojů a ochranu přírodního bohatství.“ Zákon č. 17/1992, o životním prostředí definuje pojmy, cíle a další skutečnosti týkající se ŽP. (Moldan, 2021, s. 69)

Moldan (2021, s. 72) se zamýšlí nad tím, jak je pro dodržování environm. norem (týká se tzv. měkkého práva¹ i práva tvrdého, tedy např. zákonů) kriticky důležité, aby je lidé přijali za své a vnitřně se s nimi ztotožnili včetně jejich širšího (morálního) apelu. Jestliže se tyto normy nestanou součástí všeobecně sdílených kulturních norem, nelze očekávat, že se lidé podle nich budou skutečně chovat. Zásadní roli Moldan přisuzuje existujícím *sociálním normám chování*, které však „mají ve společnosti značnou setrvačnost, mění se jen pomalu. (tamtéž)“

¹ „V národním měřítku můžeme za prvky měkkého práva považovat psané i nepsané morální zásady a společenské zvyklosti, které ovšem v praktickém občanském životě mívají často větší závaznost než elementy práva tvrdého.“ (Moldan, 2015, s. 412)

2.3. Křesťanství a teologie

V ekologické literatuře je někdy odpovědnost za současné environmentální problémy připisována **křesťanství** – existuje totiž názor, že duch křesťanství, které formovalo západní civilizaci, je základní příčinou ekolog. krize. Toto tvrzení vychází z biblického příběhu stvoření (1. kniha Mojžíšova), který je vykládán jako zdůraznění nadvlády člověka nad přírodou a tedy ustavení jeho **antropocentrické pozice**. (Jankovský, 2003, s. 87; Moldan, 2015, s. 390) Bůh stvořil člověka jako muže a ženu a řekl jim, aby si podmanili zemi a panovali nade vším živým (Gn 1,26-28). V tomto smyslu historik Lynn White v textu „Historické kořeny naší ekologické krize“ z r. 1967 shledává židovsko-křesťanský postoj ke světu přírody jako v podstatě vykořisťovatelský - křesťanství dělá rozdíl mezi člověkem a ostatním stvořením, které je vůči němu podřadné. Toto pojetí je však odmítáno jako nepochopení křesťanského (biblického) poselství. (Moldan, 2015, s. 390)

Člověku nebyla svěřena neomezená moc, ale byl pověřen spravovat stvořitelské dílo. Byla mu dána **odpovědnost** vymezená láskou (horizontální rozměr víry) a pokáním, které směřuje k pokoře. (Jankovský, 2003, s. 87-88) „Podmanit“ neznamená právo ničit – již druhá kapitola knihy Genesis zakládá povinnost o stvoření pečovat: „*Hospodin Bůh postavil člověka do zahrady v Edenu, aby ji obdělával a střežil. (Gn 2,15)*“ Jan Heller (1994, podle Moldan, 2015, 2021) říká, že Země byla člověku svěřena, aby byl dobrým hospodářem a „pastýřem stvoření“. Země je „domovem“ nejen člověku, ale i všemu ostatnímu živému i neživému Božím stvoření, za které je člověk odpovědný. Příroda je Božím dílem stejně jako člověk, byla stvořena nezávisle na něm a tudíž má svou vlastní (od něj neodvozenou) hodnotu. (Moldan, 2015, s. 390; Moldan, 2021, s. 55-56)

H. Rolston, který se snažil na bázi „vnitřních hodnot“ přírody budovat *ekoetiku*, hovoří o pověření zemi (Eden) „vzdělávat“ a formuluje (odpovědnost zakládající) funkci člověka jako „morálního dohlázele“ nad ní (Ondok, 1998, s. 69). V širokém kontextu výpovědí všech biblických textů (např. žalmů) je úkolem člověka být Zemi službou pověřeným „správcem“ – jedná se tedy nikoliv o „dominiumship“ (nadvládu), jako je to v případě vyhraněné interpretace 1. kapitoly knihy Genesis, nýbrž o „stewardship“ (služebnost), přičemž tohoto termínu se užívá při vymezení etické pozice člověka vůči přírodě. Jan Heller použil termín „pastýř“ stvoření, který je více odpovídající biblické metafoře. (Ondok, 1998, s. 69-70)

Ekolog. problematiku zmínil již papež Pavel VI. v r. 1971 – hovořil o vykořisťování a hanobení přírody a o krizi, která je důsledkem lidské činnosti. V promluvě k Organizaci pro výživu a zemědělství v r. 1970 mluvil o potenciální ekolog. katastrofě a o nutnosti radikální proměny lidského chování. Tématu se věnoval také Jan Pavel II. – ve své první encyklice (*Redemptor hominis*, 1979) kritizoval využívající vztah člověka k přírodě a později (2001) vyzýval ke globální ekologické *konverzi*. Hovořil o humánní ekologii a rovněž o potřebě radikální změny nejen způsobu života a výrobních a spotřebních vzorců, ale také mocenských struktur. Podle něj předpokladem autentického lidského rozvoje je nejen respekt k člověku, ale také pozornost k přírodnímu prostředí a zřetel na „*přirozenost každé bytosti a jejich vzájemné propojení v uspořádaném systému.*“ (Jan Pavel II., 1987 in *Laudato si' papeže Františka*, 2018, s. 7) Benedikt XVI. vyzýval k reformám systémových struktur a modelů rozvoje nerespektujících ŽP, kritizoval izolované analyzování jevů a upozorňoval na spojitost mezi devastací přírody a kulturou lidského soužití. Hovořil o zraněních životního i sociálního prostředí, jejichž příčinné zlo viděl v přesvědčení o neexistenci nezpochybnitelných pravd, jejich chybějícím vedení, a z toho vyplývající neomezené lidské svobodě – stvoření začíná být ohrožováno tehdy, když člověk považuje za nejvyšší instanci sám sebe. (*Laudato si' papeže Františka*, 2018, s. 6-8)

Papež František prozrazuje, že si pro svůj úřad římského biskupa vybral jméno (a také vedení a inspiraci) *sv. Františka z Assisi*, protože je „*příkladem péče o to, co je slabé, a také příkladem radostně a autenticky prožívané integrální ekologie*“ (*Laudato si' papeže Františka*, 2018, s. 10) Svatý František projevoval „*zvláštní pozornost k Božímu stvoření i vůči chudým a opuštěným. (...) V něm je patrné, do jaké míry jsou neoddělitelné starost o přírodu, spravedlnost vůči chudým, nasazení pro společnost a vnitřní pokoj.*“ (tamtéž, s. 10-11)

² **Integrální ekologie** (celistvá ekologie) – jde o přístup k ŽP a péči o něj, který zahrnuje také lidský a sociální rozměr (pozn. [4] in *Laudato si' papeže Františka*, 2018, s. 10). Papež František (*Laudato si' papeže Františka*, 2018, s. 11) o tomto přístupu říká, že „*vyžaduje otevřenost kategoriím, které přesahují slovník exaktních věd či biologie a vztahují se k podstatě toho, co je lidské.*“

Papež František se v encyklice *Laudato si' z r. 2015* obrací ke všem lidem na Zemi a naléhavě vyzývá k ochraně společného domova a k dialogu o budoucnosti planety. Jeho snahou je sjednotit *celou lidskou rodinu* za účelem hledání *udržitelného a integrálního rozvoje*. (*Laudato si' papeže Františka*, 2018, s. 12-13) Vyjadřuje uznání všem, kdo se na ochraně přírody podílí a zvláště děkuje těm, kdo se snaží řešit důsledky zhoršování ŽP zasahující životy nejchudších lidí. Zdůrazňuje, že „...krize životního prostředí a její lidské kořeny se týkají a dotýkají nás všech.“ (tamtéž, s. 13) Připomíná světové ekologické hnutí a z něj vzešlá občanská sdružení, která přispěla k povědomí o ekolog. problémech. Hovoří také o tom, že mnohé snahy tyto problémy řešit „*naráží nejenom na odpor mocných, ale také na nezáměr ostatních. Postoje, které i mezi věřícími kladou překážky na cestách k těmto řešením, sahají od popírání problému až ke lhostejnosti, pohodlné rezignaci anebo slepé důvěře v řešení technická. Potřebujeme novou všeobecnou solidaritu.*“ (tamtéž)

Encyklika *Laudato si'*, která se řadí k sociálnímu učení církve, mimo jiné hledá kořeny a osvětluje hlubší příčiny současné ekolog. krize a předkládá pro nasazení za ochranu ŽP argumenty vycházející z židovsko-křesťanské tradice. Papež František uvádí seznam některých témat, která encykliku prostupují a která považuje za nosná, takto: *vnitřní souvislost mezi chudými a zranitelností planety; přesvědčení, že všechno je ve světě vnitřně provázáno; kritika nového paradigmatu a forem moci odvozených z technického rozvoje; výzva ke hledání jiných koncepcí ekonomie a pokroku; vlastní hodnota každého stvoření; lidský smysl pro ekologii; nutnost upřímných a poctivých diskusí; závažná odpovědnost lokální a globální politiky, kultura typu „použij a vyhod“ a návrh nového životního stylu.* (*Laudato si' papeže Františka*, 2018, s. 14-15)

Při zdůvodňování ekoetických norem dochází často k teologické reflexi. Do klasifikace ekoetických východisek (antropocentrismus, biocentrismus...) tak lze přidat „teocentrismus“ – teologicky podepřenou etiku. Zdrojem argumentace je obvykle koncepce člověka jako součásti stvoření vycházející z biblických textů či z obecnějších religionistických úvah. (Ondok, 1998, s. 69) Obecnější charakter má a o biblické texty se neopírá *zkušenost přítomnosti Boha v přírodě*. Týká se toho, jak člověk odedávna prožíval svůj kontakt s přírodou (se světem): „*Uctívání Boha pro jeho přítomnost v přírodě a v dějinách je jedním z nejpůvodnějších údajů naší živé zkušenosti.*“ (tamtéž, s. 70) Naši úctu si zaslouží každá (byť zdánlivě nevýznamná) část přírody, protože svědčí o slávě Boha - jejího původce.

Religiózní rysy má ekolog. etika i u autorů, jejichž východiska nemají náboženskou povahu. H. Jonas volá po obnovení *nábožensky fundovaných hodnot, jako je úcta, pieta a svatost* a domnívá se, že bez nich není ekoetika vůbec možná. (Ondok, 1998, s. 70-71) A. R. Peacocke pověřuje člověka „správce“ či „pastýře“ další funkcí – má uctívat Boha v jeho stvořitelském díle - být „knězem“ stvoření, jelikož člověk je skrze své výjimečné vědomí prostředníkem mezi přírodou a Bohem. (podle Peacocke, 1996, Ondok, 1998, s. 70-71)

2.4. Trvale udržitelný rozvoj a ekologické kritérium

Pojem *trvale udržitelný rozvoj* uvedený v r. 1987 zprávou *Naše společná budoucnost* (klasická definice v kap 2.1.) je v ČR definován v zákoně č. 17/Sb. z r. 1992 o životním prostředí jako „ ... *takový rozvoj, který současným i budoucím generacím zachová možnost uspokojovat jejich základní životní potřeby a přitom nesnižuje rozmanitost přírody a zachová přirozené funkce ekosystémů.*“ (Moldan, 2003, s. 79) Myšlenka trvale udržitelného rozvoje je odpovědí na základní (a zdánlivě nepřekonatelný) rozpor mezi hospodářským (ekonomickým) rozvojem a ochranou ŽP. Podkladem je antropocentrické hledisko; pojem *trvale udržitelný život* oproti tomu z hlediska biocentrického klade důraz nejen na život lidský, ale také na „*zachování důstojného a hodnotného života pro všechny živé organismy.*“ (tamtéž)

Trvale udržitelný rozvoj (dále TUR) je normativní pojem mající úzký vztah k lidským hodnotám - myšlenka (dosažení) trvalé udržitelnosti implikuje určitou snahu po jejich změnách; avšak to, jak je smysl TUR chápán, je zásadně určeno konkrétní (regionální či společenskou) situací lidí a jejich systémem hodnot. Rozhodující roli hrají kulturní a historické tradice, základní přírodní podmínky, hustota obyvatelstva, bohatství dané země (a jeho rozložení): „*Bohaté země mají tendenci přikládat větší důležitost tzv. postmateriálním hodnotám, které neříkají skoro nic obyvatelům nejchudších států nebo i chudým obyvatelům států bohatých. Myšlenka trvale udržitelného rozvoje patří právě do kategorie postmateriálních hodnot.*“ (Moldan, 2003, s. 80) Významné je také sociální a politické uspořádání společnosti, její ekonomický systém, celková ekonomická situace a v ní podíl a uspořádání zemědělského sektoru, tj. pravidla využívání půdy. (tamtéž)

Obecně přijatelné vymezení konceptu TUR je možné odvodit z dokumentů světového společenství (Agenda 21, Deklarace z Ria de Janeiro); s určitostí zahrnuje dlouhodobou a globální perspektivu a integruje čtyři základní komponenty: situaci

jednotlivých lidí, společenské instituce, ekonomiku a ŽP a lze odvodit, že základní prvky lidské **dimenze** trvalé **udržitelnosti** tvoří: lidský rozvoj, starost o lidské zdraví, odstranění chudoby a rozumná demografická politika. **Institucionální rozměr** zahrnuje např. (s ohledem na význam pro SP): rovné podmínky pro všechny lidi, zvláštní situaci rozvojových zemí, zájem o původní obyvatele, menšiny a velké skupiny obyvatel a pozornost k nim a budování místních kapacit. Zvláštní situaci rozvojových zemí reflektuje také **ekonomický rozměr**. **Ekologická dimenze** obsahuje mimo jiné odpovědnost vůči jiným společnostem a příštím generacím. (Moldan, 2003, s. 80-81)

V transformaci k TUR půjde o obrovskou (i když pravděpodobně ne „revoluční“) změnu představující *„principiální překonání industriální civilizace a její nahrazení zásadně novou formou.“* (Moldan, 2003, s. 81) Tato změna je podle Moldana (tamtéž) na rozdíl od předešlých změn *„společensky plně reflektována a vyžaduje cílevědomé úsilí včetně účasti široké veřejnosti.“* Základem úspěšného přechodu k TUR jsou a naprosto zásadní význam v tomto procesu mají informace. (tamtéž)

TUR má odlišný význam v různých kontextech. Ze **sociálního hlediska** jde především o *„odstranění chudoby, propasti mezi Severem a Jihem, o rozvoj lidské osobnosti, o zachování kladných rysů nynějších sociálních a kulturních struktur, o spravedlivější a mírumilovnější svět.“* (Moldan, 2003, s. 81) Výrazný je **rozměr etický** (právo příštích generací), klíčovým je **zřetel ekologický**: *„Znamená zavedení kritéria ekologické únosnosti do rozhodovacích procesů na všech úrovních, při všech lidských činnostech.“* (tamtéž)

Podstatou koncepce TUR je integrace několika základních dimenzí civilizačního rozvoje – k jeho udržitelnosti musí být splněno několik podmínek. Každý rozvojový záměr musí být průchodný nejen ekonomicky, ale také *přijatelný po stránce lidského a sociálního rozvoje*: *„... nesmí znamenat zátěž pro sociálně slabší vrstvy nebo přinést jakékoliv společenské napětí.“* (Moldan, 2003, s. 81) A musí být také ekologicky únosný, tj. *„ nesmí být významně snížena schopnost ekoféry poskytovat lidské společnosti potřebné služby a statky.“* (tamtéž)

Sociální summit (konference OSN) v Kodani v r. 1995 ve svém závěrečném komuniké zdůraznil význam sociálního pilíře udržitelného rozvoje (podle United Nations 1995, Moldan, 2021, s. 31). Pro rozvoj, tj. vývoj žádoucím směrem bez závažných krizí v (daleké) budoucnosti je třeba zohlednit všechny tři hlavní rozměry

TUR: **sociální, environmentální a ekonomický**. Součástí *sociální dimenze* je individuální lidský rozvoj zahrnující např. také slušné životní podmínky nebo bezpečnost; společenský rozvoj se týká demokracie, zabezpečení lidských práv a svobod nebo spravedlivého společenského uspořádání. *Environmentální dimenze* připomíná, že lidé jsou „*plně závislí na přírodních zdrojích a na planetárních životodárných systémech, jako je systém klimatický...*“ (Moldan, 2021, s. 31)

Globální summit (Konference OSN) v r. 2012 k těmto základním dimenzím přidal další dvě: **partnerství a mír** – „*Udržitelný rozvoj není možný bez míru a mír není možný bez udržitelného rozvoje.*“ (Moldan, 2021, s. 33) Formuloval ambiciózní Globální cíle udržitelného rozvoje (*Sustainable Development Goals, SDGs*). Těchto 17 cílů a 169 podcílů, které mají být naplněny do r. 2030, obsahuje např. (s ohledem na význam pro SP): **vymícení chudoby** (zejména extrémní) a hladu **všude na světě**, **zvyšování kvality života** či **rovný přístup k inkluzivnímu vzdělávání** pro všechny nebo **dosazení genderové rovnosti**; odstranění chudoby se přitom považuje za základní podmínku TUR. (Moldan, 2021, s. 33-36)

Myšlenka „udržitelnosti“ se původně týkala především environm. oblasti, ale pojetí TUR se postupně rozšířilo v koncepci rovnováhy zmíněných tří pilířů. Sociální dimenze je přitom stále zdůrazňována, je jí věnována největší pozornost a je obsažena ve většině SDGs, které se staly všeobecně uznávaným rámcem pro koncepcie a strategie mnoha odvětví a oborů. Zdá se, že jejich naplňování nebrání překážky vědeckého, technického nebo ekonomického charakteru, ale „*existující způsoby globálně ukotveného konzumně založeného životního stylu a zájmy stávajících mocenských struktur...*“ (Moldan, 2021, s. 37)“ včetně vlád hájících „národní zájmy“, a tedy největší výzvu představují politické a sociální otázky (podle Ellis, 2019, Moldan, 2021, s. 37). (Moldan, 2021, s. 36-37)

2.5. Sociální (environmentální) spravedlnost

Sociální spravedlnost (mezi společnostmi či zeměmi nebo v rámci jednotlivých států) považuje Moldan (2003, s. 74) za téma důležité, ale „*poněkud kontroverzní*“ - otázkám spravedlivého přístupu ke zdrojům, financím, úrovni spotřeby atd. mezi jednotlivými zeměmi se věnuje velká pozornost v souvislosti s TUR, avšak mnohem hlubší rozdíly existují mezi lidmi uvnitř jednotlivých států. Myšlenka spravedlnosti (*spravedlivosti*) je důležitou součástí koncepce TUR – k jejím pilířům patří klasická definice (kap 2.4.) opírající se o spravedlnost mezigenerační. Znepokojivá je hluboká

nerovnost mezi bohatými státy Severu a chudým Jihem. Skutečnost, že stovky milionů lidí žijí v naprosté chudobě a nedůstojných podmínkách, je nejen eticky nepřijatelná, ale tato situace je také zdrojem potenciálně velmi vážných konfliktů. (tamtéž)

Environmentální sociologové v analýzách mapují „*dopady environmentálních problémů, které nezasahují lidstvo rovnoměrně. Negativní důsledky pocítují především skupiny s nižším statusem, které disponují menší mocí.*“ (Vojtišková, et al., 2017, s. 7)

Vážná rizika pro zdraví a život představují přírodní (i lidmi způsobené) havárie a katastrofy. Environmentálním i jiným rizikům jsou vystaveni zejména chudí lidé žijící ve špatných podmínkách v rozvojových i vyspělých zemích, přičemž nejohroženější skupinou všude na světě jsou děti (zejména do pěti let věku) a starší lidé. (Moldan, 2015, s. 39)

Základní materiál pro život (dostatek potravy a vody, přístřeší atd.) je „*výrazně zprostředkováván socioekonomickými okolnostmi. Pro bohaté nemusí místní změny ekosystémů představovat změnu jejich přístupu k potřebným hmotným statkům, jež mohou nakupovat na jiných místech...*“ (Moldan, 2015, s. 393) Ekonomické dopady poklesu produkce plodin vyvolané např. znehodnocením půdy mohou být ničující pro chudé, nebo pro ty, jejichž příjmy na těchto (ekosystémových) službách závisí. (tamtéž)

Globalizačními procesy a technologickým rozvojem byly umožněny nové, sofistikovanější formy vztahů společenské nerovnosti v širokém, planetárním rozsahu. Ekologické hrozby způsobené industrializmem a s ním souvisejícími lidskými aktivitami tak zasahují i ty populace, které se na těchto aktivitách nepodílí a „*ani z nich nemají žádný prospěch. Sociální i ekonomické problémy překročily hranice národních států i kontinentů, a prohloubily tak globální závislosti, ale i nespravedlnosti v distribuci benefitů a nákladů průmyslového a hospodářského rozvoje.*“ (Suša a Sťahel, 2016, s. 8) Otázky sociální, ale i environmentální spravedlnosti, distribuce sociálních i environmentálních rizik, nerovností a chudoby se v současném globálním kapitalismu „*otvírají nejen na tradiční lokální a národní úrovni, ale velmi významně i na úrovni globální.*“ (tamtéž, s. 9)

Podle Slovníku sociální práce (Matoušek, 2016, s. 203) je *sociální spravedlnost (social/distributive justice)* „*spravedlnost týkající se podmínek postavení člověka ve společnosti.*“ Je cílem sociálních politik, avšak není možná úplná shoda ve vymezení pojmu. Slovník uvádí, že o zmírňování sociální nerovnosti tradičně usilovaly sociálně

demokratické strany a že liberální stanovisko vidí sociální spravedlnost v zaručení vlastnických práv a v rovnosti příležitostí, ve které jedině je společenský konsensus mezi politickými aktéry dosažitelný. Sociální spravedlnost má být podle Wakefielda „organizující“ - ve smyslu základní „hodnotou“ sociální práce. (tamtéž)

Podpora sociální spravedlnosti patří mezi hlavní principy současné sociální práce; tento princip přitom „*nepatří jen do oblasti etiky, ale je jím tato disciplína naplněna jako celek.*“ (Mátel, 2019, s. 48) Jako zásadní je princip sociální spravedlnosti vyjádřen zejména na globální úrovni, například v mezinárodním etickém kodexu (IFSW/IASSW, 2018, 2004); v jeho novém znění je uvedeno, že „*sociální pracovníci mají odpovědnost (povinnost) zapojit lidi do prosazování sociální spravedlnosti...(tamtéž)*“, což se týká např. oblasti přístupu ke spravedlivým zdrojům nebo zpochybňování nespravedlivých politik a praktik; a je také zdůrazněn ve dvou nejnovějších globálních definicích sociální práce (IFSW/IASSW, 2000, 2014). (tamtéž)

V tzv. „*Montrealské definici*“ (2000) je uvedeno: „*(...)Principy lidských práv a sociální spravedlnosti jsou pro sociální práci zásadními.*“ (Mátel, 2019, s. 80) V novější, tzv. „*Melbournské*“ definici (2014) je sociální spravedlnost uvedena na prvním místě: „*(...) Principy sociální spravedlnosti, lidských práv, společné zodpovědnosti a respektování rozmanitosti jsou pro sociální práci ústřední. (...)*“ (tamtéž) Mátel (2019, s. 82) k tomu uvádí: „*Priorita dodržování a prosazování sociální spravedlnosti odpovídá klíčovému mandátu mezinárodní sociální práce.*“

Sociální spravedlnost v užším slova smyslu znamená „spravedlnost ekonomickou“, kde jde o „*problematiku spravedlivého rozdělení nedostatkových materiálních hodnot.*“ (Mátel, 2019, s. 49) V širším pojetí lze však tento pojem chápat jako „*jakýkoli distribuční model, zahrnující všechny relevantní společenské vztahy (včetně statusových práv, uznání menšinové identity, ochrany životního prostředí apod.)*“ (tamtéž)

2.6. Hodnoty a potřeby

Význam lidských hodnot byl vyjádřen již v počátcích cesty k dnešnímu pojetí ochrany ŽP (60-70. léta 20. st.); byla vyslovena potřeba nové přístupy založit na změně hodnot. Zazněla myšlenka (podle Meadows at al. 1972), že veškeré úsilí musí být „*založeno na základní změně hodnot a cílů na individuální, národní a světové úrovni.*“ (Moldan, 2015, s. 387, Moldan, 2021, s. 45)

Aby byla environm. politika (a její opatření) úspěšná, musí vést k environm. příznivému chování institucí a lidí, kteří „vezmou její cíle za své na základě své vlastní stupnice hodnot...“ (Moldan, 2021, s. 45) Dosažení trvalé udržitelnosti není možné bez uznání zásadní důležitosti uchování přírodních zdrojů a životodárných planetárních systémů. Je třeba, aby lidé „přijali za svou hodnotu biologické diverzity. Mezi své vlastní důležité hodnoty musí zařadit kvalitu prostředí, ve kterém žijí oni sami, jiní (i vzdálení) lidé a ostatní živé organismy.“ (Moldan, 2003, s. 73)

Psychologie definuje **hodnotu** jako „...vlastnost, kterou člověk přisuzuje určitému objektu, situaci, události nebo činnosti ve spojitosti s uspokojováním svých potřeb a zájmů.“ a **hodnotovou orientaci** jako „relativně stálý, sociálně podmíněný, volitelný vztah člověka k souhrnu materiálního a duchovního bohatství a ideálů, sloužících jako prostředky uspokojování jeho životních potřeb“. (Hartl, 2004, s. 81) Stupnice hodnot určuje, co lidé považují za své legitimní potřeby, a tedy velikost jejich nároků. Je „determinována společensky, kulturním a civilizačním klimatem.“ (Moldan, 2003, s. 73)

V souvislosti s trvalou udržitelností se hovoří o **hodnotách** postmateriálních. (Moldan, 2003, s. 73) Termín zavedl Inglehart v 70. letech, aby odlišil různé hodnotové preference (materiální hojnost a „zákon a řád“ versus občanské svobody). Mezi tzv. postmateriální hodnoty patří např. ocenění významu individuální svobody, ale může sem patřit také „ocenění významu zdravého životního prostředí a zejména vnitřní hodnoty přírody.“ (Moldan, 2015, s. 392-395) Průzkumy ukazují, že preference těchto hodnot stoupá: „Tato postupná změna je dávana do souvislosti především s rostoucím naplněním hodnot tzv. materiálních, to znamená s relativně bezproblémovým zajištěním dostatečné úrovně obživy, oděvu, obydlí a podobně.“ (tamtéž, s. 395) Teprve za nimi stojí hodnoty či potřeby sociální a environmentální. (tamtéž)

Postmateriální hodnoty se tedy uplatňují zřejmě výhradně až poté, co jsou uspokojeny potřeby, materiální, ke kterým patří také např. pocit bezpečí. „Žádná výchova, vzdělání, osvěta, přesvědčování ani dobré příklady neudělají opravdového a účinného ochránce přírody nebo prostředí z hladového rolníka ani z člověka, který žije v relativní chudobě nebo nejistotě uprostřed bohaté společnosti.“ (Moldan, 2003, s. 73)

Naději na řešení vážných globálních environm. problému Moldan (2003, s. 49) spatřuje v lidských nápadech, myšlenkách, citu, odvaze a vůli, které považuje (v kontextu planetárních limitů) za snad jediný neomezený zdroj. Řešení musí být

inovativní a odvážná, avšak ne agresivní. Je třeba ohleduplnosti a dokonce pokory – jako hlavní zásadu potřebné odvahy klade právě **lidské hodnoty** a požadavek nenechat se „vléci žebříčkem lidských hodnot, který dnes v rozvinutých zemích staví na přední místa materiální blahobyť, pohodlný život spojený se spoustou předmětů. Je třeba si připomenout tradiční přístupy východní i samozřejmě evropské zdůrazňující jednoduchý život a duchovní hodnoty.“ (tamtéž)

I když lidé nepřestávají být biologickými organismy, jsou součástí přírody stále méně – příroda se naopak stává součástí lidského světa. Dnešní Země je planetou lidí, kteří svými činy určují osud přírody. Touto mocí je založena lidská odpovědnost. (Moldan, 2003, s. 73) Ta je určující hodnotou a východiskem pro potřebnou novou etiku a novou stupnici lidských hodnot. (Moldan, 2021, s. 45-46) „*Tento nový rozměr lidskosti přijímají lidé jen pomalu a nepříliš ochotně, jeho podmínkou je naznačený posun hodnot. Předpokladem takového posunu je především celkový rozvoj lidské osobnosti,³důstojný a po všech stránkách zabezpečený lidský život.*“ (Moldan, 2003, s. 73)

2.7. Postoje

Přijaté hodnoty se projevují v postojích a v jednání. (Moldan, 2015, s. 387, Moldan, 2021, s. 45) Postoje, které lidé zaujímají k environmen. problematice či krizi, je možné rozdělit do tří kategorií (Moldan, 2015, s. 387-390):

1) **Převážně biocentricky zaměřené** postoje se vyznačují orientací hodnot směrem k uznání samostatné hodnoty přírody. Jejich zastánci preferují zájmy Země a přírody před zájmy výrazně antropocentricky zaměřeného hospodářského a civilizačního rozvoje. Zdůrazňují roli jednotlivců a také princip předběžné opatrnosti. Poukazují na „*bezprostředně hrozící nebo již pokračující globální ekologickou krizi, jejíž katastrofální následky se již místně projevují, a často věří, že nebezpečí celosvětového kolapsu je*

³ Rozvoj lidské osobnosti patří vedle kvality života k základním cílům udržitelného rozvoje. Je charakterizován jako „*proces rozšiřování možností lidské volby.*“ (Moldan, 2003, s. 73) UNDP (Organizace OSN pro rozvoj) hovoří o trvale udržitelném lidském rozvoji a předložila jeho indikátor: **index lidského rozvoje**. Tvoří ho tři komponenty: zdraví, vzdělání a příjem. Rozvoj osobnosti úzce souvisí s hodnotami – co je považováno za důležité (hodnotu), tomu lidé věnují úsilí. (Moldan, 2003, s. 73-74)

blízké a naléhavé. (s. 387)“ Za klíčovou pro nápravu považují zásadní změnu chování celého lidstva – opuštění konzumerismu, ekolog. uvědomělý životní styl a skromnost. Technokratická řešení nepovažují za dostačující. Obvykle příliš nedůvěřují institucím, někdy zauímají i opatrný postoj k demokracii a mnohdy odmítají kapitalismus, který není vhodným systémem pro účinné řešení ekolog. problémů, protože společnost nefunguje na základě demokratických mechanismů, ale je ovládána mocenskými skupinami. Tyto postoje se často opírají o hlubinnou ekologii. Tento myšlenkový směr se staví do opozice vůči utilitárnímu a antropocentrickému postoji, který za hlavní hodnotu považuje lidský blahobyt a kvalitu života lidí. Vychází z ekologie (zdůrazňuje hlubší ekolog. souvislosti) nebo např. ze systémové dynamiky. K hlubinné ekologii se hlásí i mnohá radikální environm. hnutí. Někteří její stoupenci jsou orientováni až neomarxisticky - současnou ekolog. krizi vnímají jako produkt kapitalismu a konzumerismus jako projev, nikoli příčinu této krize. (Moldan, 2015, s. 387-388)

2) Pro zastánce **technokraticko-etatistických postojů** je klíčová role odborníků, institucí a státu. Účast veřejnosti je důležitá, avšak její mínění může být zmanipulováno a její postoje poté neobjektivní. Občanská společnost je významná, ale je třeba ji legitimizovat a institucionalizovat, jinak může směřovat k anarchismu nebo dokonce k „ekoterorismu“. Preferovaná jsou řešení na centrální úrovni, neboť decentralizované rozhodování může podlehnout vlivu místních nátlakových skupin. Důležitou součástí systému ochrany ŽP jsou mezinárodní struktury (smlouvy, organizace). Kladem těchto přístupů je např. schopnost hledat účinná a odvážná řešení, která z počátku nemusí mít pochopení a podporu veřejnosti. Nebezpečím může být netransparentní rozhodování i o věcech, které by mohly legitimně rozhodovat například místní komunity. Tyto postoje také mohou vést k sociálnímu inženýrství a ve snaze o co nejdokonalejší ekologicky fungující společnost k tendencím ji maximálně proorganizovat včetně individuálních lidských životů.

3) **Konzervativní** postoje často prosazují co nejvolnější trh, co nejmenší přerozdělování nebo minimalizaci úlohy státu. Podle mínění mnohých se neslučují s účinnou politikou ochrany ŽP, kde se předpokládají silné regulační zásahy státu. Konzervativní postoj však pevná pravidla a mechanismy jejich dodržování neodmítá, pokud jsou stanoveny transparentními demokratickými postupy. Tento přístup předpokládá pozitivní iniciativu jednotlivců a spoléhá na jejich plnou odpovědnost.

Důležitou roli mají přirozená společenství (rodiny, obce, církve), občanská sdružení a spolky nebo firmy a soukromý sektor. „*Klíčový je výsledný celkový postoj veřejnosti, společenská atmosféra, nepsaná, avšak často spontánně dodržovaná společenská pravidla chování. (s. 389)*“ Jsou-li východiskem postoje a hodnoty zastávané širokou veřejností, je přisouzení hlavní role jednotlivci a jeho svobodné volbě kritickým faktorem. Smysl činností směřujících k ochraně ŽP může být „*zřejmý pouze při schopnosti vidět dostatečně dopředu, v širokých souvislostech, což veřejným postojům nebývá vždy vlastní. Kritická úloha vědy, vzdělání a informací je zde zcela zřejmá. (s. 390)*“

2.8. Potřeby, kvalita života a lidský blahobyť

Podle psychologického slovníku (Hartl, 2004, s. 194) je potřeba „*nutnost organismu něco získat nebo se něčeho zbavit...*“ a zatímco hodnoty jsou proměnlivé, systém potřeb se ve vývoji lidstva příliš nemění. Naplňování lidských potřeb je obsaženo v definici TUR vytvořené Stockholmskou konferencí (1972), která se zabývala životním prostředím lidí. (Moldan, 2015, s. 391)

V r. 1943 publikoval Maslow „pyramidu“ lidských potřeb, v níž vytvořil hierarchii od „základních“ *potřeb fyziologických* až po potřeby sebeaktualizace na jejím vrcholu. Tato hierarchie je obvykle citována v diskusích o lidském blahobyťu či štěstí, resp. o tom, co je pro ně určující. Anglický výraz *human well-being* (případně „*welfare*“) je v následujícím environm. kontextu chápán široce a překládán jako *blahobyť* nebo *kvalita života*. Tento pojem zahrnuje různé (nikoli jen „materiální“) aspekty kvality života. (Moldan, 2015, s. 391-392)

Kvalita života (*quality of life*) je pro potřeby SP vymezena jako „*vícerozměrný, subjektivní a měřitelný konstrukt*“ vyjadřující, „*jak člověk sám hodnotí svou životní situaci.*“ (Matoušek a kol., 2013, s. 223) Slouží ke sledování účinnosti komplexních intervencí. Pojem různými obory odlišně definovaný obecně představuje „*cíl lidského úsilí přesahující materiální hodnoty...*“ a v tomto kontextu je kvalita života chápána jako „*indikátor zdraví, tj. fyzické, psychické a sociální pohody...*“ (tamtéž) Definice WHO zdůrazňuje např. subjektivní hodnocení a kulturní podmíněnost kvality života. Ruut Veenhoven vytvořil podle různých konceptů model, který rozlišuje vnitřní a vnější dimenzi a odděluje (životní) předpoklady a výsledky kvality života. Vnitřním **předpokladem** je *životaschopnost jedince* (např. jeho fyzické a duševní zdraví), která ve **výsledcích** (*vlastní hodnocení života*) vede k subjektivní pohodě a spokojenosti.

Vnější kvalita **předpokládá** *vhodnost prostředí*; zahrnuje ekologické, sociální, ekonomické a kulturní podmínky (a obsahuje tedy *životní prostředí*), a jejím **výsledkem** je *užitečnost života* zahrnující etické otázky, vyšší hodnoty než přežití a transcendentální koncepci. Kvalita života patří v SP ke klíčovým pojmům. (Matoušek a kol., 2013, s. 223)

Planetární **ekosféra** poskytuje lidstvu řadu **služeb a statků**, například stále klima, zdroje vody, úrodnost půdy nebo nerostné suroviny a další. (Moldan, 2003, s. 42) Rozsáhlý projekt „Miléniové hodnocení ekosystémů“ vypracoval koncepci vztahů mezi lidmi, kvalitou jejich života (*wel-being*) a přírodním prostředím (ekosystémy). Užitky, jež člověk z ekosystémů získává, jsou tzv. ekosystémové služby. (Moldan, 2015, s. 77)

Kvalita života nebo blahobyt je jedním z ústředních pojmů *Miléniového hodnocení ekosystémů*. Koncepce ekosystémových služeb zdůrazňuje „*všestranné propojení mezi těmito službami a lidským blahobytem*.“ (Moldan 2015, s. 391) Široký pojem „lidský blahobyt“ (nebo kvalita života) je souhrnem „materiálních“ i „nemateriálních“ podmínek pro dobrý lidský život – sestává z těchto složek: 1) materiální předpoklady (základní materiál) pro dobrý lidský život, 2) zdraví, 3) dobré mezilidské (společenské) vztahy, 4) (životní) jistoty a bezpečnost a 5) svoboda volby. Svoboda volby (a činu) se přitom považuje za nejdůležitější atribut kvality života, který je vyústěním ostatních složek. (Moldan, 2015, s. 361, 392, Moldan, 2021, s. 77)

Projekt „Miléniové hodnocení ekosystémů“ zkoumal vazby mezi ekosystémovými službami a přímými a nepřímými hnacími silami jejich změn a kvalitou lidského života. Výsledná koncepce rozlišuje čtyři kategorie systémových služeb (Moldan, 2021, s. 77-78):

- 1) služby zásobovací – poskytování produktů získávaných z ekosystémů, např. zemědělské plodiny nebo sladká voda
- 2) služby regulační – ovlivnění kvality ovzduší, klimatu a vody, nebo např. opylování
- 3) služby kulturní – nehmotné užitky získávané z ekosystémů: rekreace, estetické prožitky, kognitivní rozvoj, duchovní obohacení
- 4) služby podpůrné – nezbytné k udržování ostatních služeb; jejich vazby na kvalitu lidského života jsou na rozdíl od ostatních služeb nepřímé

Zdraví, například, je výsledkem i podmínkou blahobytu. Je zde chápáno jako *„schopnost jedince cítit se zdrav a být silný“* ve smyslu *„mít dostatečnou výživu a nemít nemoci, mít přístup k dostatečnému množství čisté pitné vody a čistého vzduchu...“* (Moldan, 2015, s. 393) Změny zásobovacích služeb (poskytování vody, potravin ad.) mají velmi silný dopad na zdraví, stejně tak změny regulačních služeb (vliv na kvalitu vody a ovzduší). Silný vliv mohou mít i změny služeb kulturních – zasahují rekreační, estetické a duchovní možnosti, které ovlivňují tělesný a emocionální stav. Změny podpůrných služeb výrazně ovlivňují všechny ostatní služby. Nevýrazná je zprostředkující funkce socioekonomických okolností. Mezi zdravotní složky blahobytu ovlivňované změnami ekosystémů patří např. výživa, voda a sanitární zařízení, choroby rozšiřované přenašeči a léky. Změny ŽP jako odlesňování nebo urbanizace mají pravděpodobně vliv na zvyšující se výskyt řady infekčních chorob. (podle Reid at al., 2005, Moldan, 2015, s. 393-394)

„Miléniové hodnocení ekosystémů“ je studií, která kromě uvedené koncepce přinesla analýzu světových ekosystémů (např. mořské, vnitrozemské, lesní ad.): *„Všechny typy ekosystémů vykazují zhoršení svého stavu. Dochází k tomu v důsledku zátěže prostředí, jež provází využívání ekosystémových služeb. (...)“* (Moldan, 2021, s. 78)

3. Sociální práce

3.1. Sociální a charitativní práce, průmyslová revoluce a modernizace společnosti

Sociální práce se k dnešnímu pojetí vyvíjela zejména v průběhu 19. a 20. století, a tedy v době tzv. modernizace společnosti. Tuto epochu formovaly procesy, které narušily účinnost tradičních podpůrných mechanismů. Z industrializace vzešly nové požadavky na práci a tím marginalizace nevyhovujících osob. Urbanizace znamenala příliv mnoha lidí do měst, která jim však nedokázala nabídnout dobré sociální a hygienické podmínky. K důsledkům průmyslové revoluce lze zařadit chaos a obavy z budoucnosti, vytrácející se solidaritu, nefungující sociální pomoc a z toho plynoucí beznaděj. (Navrátil, 2001, s. 7-9)

S nástupem industriálního kapitalismu vznikly velké skupiny chudých, zoufalých lidí, zejména původně venkovského obyvatelstva koncentrovaného ve městech. To spolu s oslabením vazeb na širokou rodinu a komunitu mělo nejednou za následek vykořenění, sociální deprivaci či pád na dno společnosti. SP jako samostatná profesní specializace vznikla v zemích průmyslového Západu až na konci 19. století, avšak již v jeho první polovině v souvislosti s jevy vyvolanými vzestupem industriální civilizace zde nastal rozvoj charitativních aktivit, které v některých případech již byly předzvěstí současných forem SP. (Matoušek a kol, s. 96-98)

V této době rozsáhlých společenských změn jsou budovány instituce pro problémové skupiny lidí a zařízení (např. pracovní či azylové domy), která mají segregáční charakter. Cílem intervence je resocializace, smyslem osobního kontaktu s postiženým člověkem kromě poskytnutí rady či materiální pomoci především předávání mravního příkladu a hodnot střední třídy – rysem těchto aktivit je normativnost, nebo například rostoucí formalizace. (Navrátil, 2001, s. 9-10)

Charitativní aktivity byly motivovány (křesťanským) soucitem, nebo také obavami příslušníků majetných vrstev z nepokojů či revolučních výbuchů a zájmem na udržení společenské stability. Oproti kánonu liberalismu jsou v době technické industrializace formulovány socialistické doktríny volající po společenských reformách ve prospěch těžce pracujícího lidu. Odpovědnost v sociálních záležitostech postupně přebírají orgány státu, obcí, či regionů. (Matoušek a kol, s. 96-97)

Navzdory kritice tehdejších poměrů a šířícím se socialistickým idejím převládal ve vlivných společenských kruzích názor, že sociální selhání je většinou zapříčiněno osobní nedostačivostí až leností. Byl podporovaný aktuálně vyslovenou Darwinovou teorií a tedy principem „*vítězství silnějších nad slabšími v soutěži o přístup ke zdrojům. Darwinismus dokonale odpovídal dobové náladě dravě expandujícího kapitalismu.*“ (Matoušek a kol, s. 98)

Ideologie některých charitativních organizací resp. hnutí byla v podobném duchu (ovšem zejména vlivem protestantské etiky) velmi moralistická. Na sociální selhání je nahlíženo jako na důsledek absence iniciativy, na chudobu jako na hříchy. Avšak na sklonku 19. století se objevily odlišné iniciativy, které svou povahou a zjištěními (např. vysoká míra ochoty k vzájemné pomoci v rámci sousedství) povýšený postoj pomáhajících duchovních či dobrovolníků nepodporovaly. Dům (Toynbee Hall), ve kterém tehdy průkopnická pomoc byla potřebným poskytována, je považován za první komunitní centrum v západním světě. (Matoušek a kol, s. 99-100)

V průběhu 19. století se z „*charitativní práce dobrovolnických sdružení postupně stala etablovaná disciplína se svým vlastním etickým kodexem, metodikou, formálním způsobem výuky a se silným finančním a organizačním propojením na státní správu.*“ (Navrátil, 2001, s. 10)

3.2. Sociální fungování, (sociální a životní) prostředí a paradigmatu sociální práce

K centrálním pojmům SP patří *sociální fungování*. I když je tento termín mnohoznačný, patří mezi základní koncepty oboru, které jsou široce akceptovány i přesto, že pojetí či formulace poslání a cílů profese se s ohledem např. na kulturní nebo historický kontext různí. Koncept sociálního fungování bývá užíván jako východisko či opora v definicích (cílů) SP; za podstatné pro vymezení cíle (nebo také objasnění hledisek) oboru je považováno právě vyjasnění tohoto základního pojmu. (Navrátil, 2001, s. 10-12, Matoušek a kol, s. 184-185)

Koncept je Navrátil (2001, s. 12) označen jako klíčový „*k pochopení specifické optiky profesionalizované sociální práce.*“ Obsah pojmu *sociální fungování* lze vymezit podle Bartlettové (1970); označila jím „*interakce, které probíhají mezi požadavky prostředí a lidmi.*“ (in Navrátil, 2001, s. 12) Slovo požadavky může napovídat, že je myšleno *prostředí sociální*; koncept se týká lidského zvládnutí – (individuální či

skupinové) schopnosti zvládat problémy či úkoly prožívané jako tlaky ze sociálního prostředí. Požadavky (nebo také očekávání) prostředí označují (sociální) kontext, ve kterém lidé o řešení problémů usilují. (Navrátil, 2001, s. 12, Matoušek a kol, s. 185)

Takto chápané sociální fungování (dále SF) podle Navrátila a Musila (2000, s. 118-119) zahrnuje komplex několika skutečností (uvádím první dvě a páté tvrzení):

1. *Lidé a prostředí jsou trvale v interakci* – tuto „představu“ permanentní interakce považuje Navrátil (2001, s. 12) za jádro celého komplexu.

2. *Prostředí klade na člověka určité požadavky a člověk je nucen na ně reagovat.*

Tyto skutečnosti mohou být chápány univerzálně ve smyslu platnosti také pro životní (environm.) prostředí. Lze přemýšlet tak, že (v dimenzi objektivního, fyzického světa) člověk nemusí být trvale v sociální interakci (může trávit svůj čas v samotě), oproti tomu interakce s environm. prostředím je skutečně permanentní a nelze ji (fyzicky) přerušit. I fyzické (okolní a mimolidské) prostředí na člověka klade určité nároky (požadavky), na které musí nějakým způsobem (fyziologicky či duševně) reagovat. Zde však (Navrátil, Musil, 2000, s. 118) jsou tyto požadavky vysvětleny či doplněny příkladem: *Prostředí formuluje očekávání, definuje sociální role.*

5. *Příčinou problémů nebo jejich nezvládnutí může být jak nedostatek dovedností na straně klienta, tak nepřiměřenost požadavků prostředí vůči němu.* Obě tyto situace mohou být předmětem intervence sociálního pracovníka, jak doplňuje Navrátil (2001, s. 12-13) a vysvětluje druhou situaci jako problém na straně (sociálního) prostředí, které „*generuje nezvládnutelné problémy.*“

Mátel (2019, s. 21) uvádí, že výraz *sociální prostředí* je u některých autorů nahrazen či vyjádřen termínem *společenské podmínky*. Je možné rozlišit dvě kategorie objektů, na které SP působí: klienty a tyto podmínky (prostředí). Mátel (2019, s. 21) jmenuje cíle SP vzhledem k objektu prostředí:

- 1) sociální změna (změna společenských podmínek, resp. prostředí)
- 2) utváření příznivých životních podmínek
- 3) zlepšení společenských podmínek
- 4) zmírnění vlivů prostředí

Mátel (2019, s. 22) také nabízí alternativní termín pro sociální fungování: *psychosociální fungování*. V definici tohoto pojmu a konceptu uvedené americkou Národní asociací sociálních pracovníků (podle NASW, 1995; také např. Navrátil, 2001,

s. 13) je nejen *naplnění rolí člověka ve společnosti*, ale také konstatování, že toto fungování zahrnuje uspokojování (nejprve základních) potřeb.

Jednotlivá paradigmata SP považují za podstatné jiné faktory SF neboli předpoklady či překážky schopnosti zvládat požadavky plynoucí z interakce s prostředím. (Navrátil, 2001, s. 13-14, Matoušek a kol, s. 186)

Terapeutické paradigma znamená terapeutickou pomoc; za hlavní faktor SF je považováno duševní zdraví a pohoda člověka a cílem SP je tedy zajistit jednotlivcům, skupinám či komunitám psychosociální pohodu. *Reformní paradigma* je oproti tomu úsilím o reformu společenského prostředí, protože SF spojuje s představou společenské rovnosti v různých dimenzích. SP se podporou spolupráce a solidarity snaží utlačeným pomoci získat vliv na vlastní životy a zaměřuje se tak na jejich zmocňování (empowerment). *Poradenské paradigma* lze označit jako sociálně-právní pomoc. Jeho optikou SF závisí na schopnosti zvládat problémy a na přístupu k potřebným informacím a službám. SP je chápána jako součást systému sociálních služeb. Toto pojetí obsahuje také snahu o změnu společnosti a jejích institucí, ale v praxi se jedná obvykle o malé, individuální změny, které přímo nevedou k větším sociálním reformám. (Navrátil, Musil, 2000, s. 121-123, Matoušek a kol, s. 187-188)

Osudy konkrétních klientů (či skupin klientů) jsou však specifické, a proto je třeba neopominout důležité okolnosti jejich životů. V rámci komplexní intervence je doporučováno seznámit se s individuální konfigurací bariér a předpokladů SF každého klienta. *Tato specifická, individuální konfigurace* označuje termínem *životní situace*. (Navrátil, Musil, 2000, s. 120, Navrátil, 2001, s. 14, Matoušek a kol, s. 186)

3.3. Životní situace a charakteristiky postmoderního (společenského) prostředí

Také termín *životní situace* je mnohoznačný; v SP má však rovněž důležité místo. Ve výzkumu je specifickým náhledem na prvky zkoumaného tématu a jejich interakce, v praxi vymezuje předmět zájmu sociálního pracovníka, který se snaží o *porozumění* všem okolnostem, které vytváří „*totalitu klientovy životní situace*.“ (Navrátil, 2014, s. 48)

Koncept rozpracovaný Bartlettovou představuje tzv. funkcionální pohled na životní situaci (dále ŽS). Vystihuje diskurz doby charakterizovaný tíživostí očekávání, která jsou na člověka kladena jeho sociálním prostředím. Toto pojetí odpovídalo

tradičnímu poslání SP – pomoc klientovi byla chápána jako snaha o jeho normalizaci. Navrátil (2014, s. 49) se domnívá, že toto moderní pojetí vyšlo ze sociologického objektivismu (společnost a její struktury mají vůči jednotlivci dominantní roli), zatímco pozdně moderní varianta vychází ze sociologického *subjektivismu*, kdy rozhodující roli má naopak jedinec. Pozdně moderní pojetí ŽS považuje za lépe reflektující současné společenské podmínky, které jsou charakteristické individualizací a důrazem na jednotlivce. V SP v konceptualizaci ŽS jde však *vždy o určení vztahu člověka a jeho prostředí; respektive role člověka a prostředí v jejich vzájemném vztahu.* (tamtéž)

Moderní či funkcionální koncepty *životní situace* a *sociálního fungování* souvisejí se systémovým myšlením (kap 3.4.) a staly se východiskem vlivných teorií SP, např. ekologického modelu (kap 3.5.). Podpora SF se však stala součástí tradičního „*přístupu sociálních pracovníků ke světu a lidem v něm.* (Navrátil, 2014, s. 50)“ Tento koncept předpokládá, že ŽS je nároky prostředí významně ovlivněna a rozlišuje dimenzi zvládání (coping) a dimenzi prostředí, která obsahuje soubory očekávání ohledně zvládání rolí a vymezuje kulturní a sociální normy. (Navrátil, 2014, s. 50-52)

ŽS má svou *dynamickou stránku* – té se týká SF vyjadřující napětí mezi člověkem a prostředím, a *statickou*, která obsahuje *prvky a systémy*. Má však více dimenzí souvisejících s rozličnými potřebami – potíže například mohou být v oblasti udržování fyzického a psychického zdraví. ŽS statická nikdy není, v čase se vyvíjí. K její transformaci může docházet pozvolna (běžným průběhem života), anebo může být významně zasažena událostmi jako například změna politického režimu, válka nebo povodně.⁴ (Navrátil 2014, s. 53-55)

V souvislosti s environm. problematikou se nabízí otázka, jakým způsobem současná environm. (ekolog.) krize ovlivňuje ŽS jednotlivce nebo ŽS všech lidí na Zemi. Tedy: jaká je ŽS lidstva v kontextu současné environm. (ekolog.) krize a jak na ni sociální práce může (nebo by měla) reagovat?

Moldan (2021, s. 45) uvádí, že nejdůležitějším východiskem pro změnu lidských hodnot, která je považována za potřebnou pro řešení environm. krize, je „*plné pochopení základní situace současné civilizace v éře antropocénu, v éře globalizované,*

⁴ Navrátil (2014, s. 55) uvádí tyto příklady jako „*zásadní společenské události*“.

vzájemně propojené lidské mnohostranné aktivity, jež ústí v koevoluci lidí a přírody v planetárním měřítku.“

Navrátil (2014) se věnuje ŽS v postmoderní (pozdně moderní) době ze společenského hlediska a v kontextu SP, resp. zkoumá charakteristiky pozdní modernity zejména ve vztahu k teorii SF a ŽS. Moderní společnost prošla proměnou – došlo ke zpochybnění a oslabení důležitých sociálních (a socializačních) struktur, které mohly dříve formovat život a identitu člověka. Procesy individualizace vedly k proměně „*sociálně zakotvené identity v identitu utvářenou jako reflexivní projekt (s. 59)*“. V kontrastu k dříve nepodstatným osobním očekáváním se člověk stal tvůrcem svého života. Nicméně Navrátil pokládá „*pouhé vyzvižení role subjektu mimo sociální limity*“ za „*nepřiměřené (s. 59)*“ a upozorňuje, že v SP při vyrovnávání se s funkcionálním hlediskem je třeba „*usilovat o propojení objektivisticko-subjektivistické duality (s. 60)*.“ (Navrátil 2014, s. 59-61)

První předpoklad SF - že *lidé a prostředí jsou trvale v interakci*, není v pozdní modernitě zrušen, ale výrazně se změnilo (sociální) prostředí či jeho vlastnosti. Sociální podmínky přitom podle Giddense (in Navrátil, 2014) nelze vnímat jen jako vnější prostředí člověka: „*Svět zralé modernity se rozprostírá nad rámcem individuálních aktivit a osobního angažmá. Je prostoupen riziky a nebezpečím, na které je možno aplikovat termín krize, nejen jako na přerušení, ale jako na více či méně setrvalý stav věcí. Také hluboce proniká do jádra osobní identity a pocitů. (Giddens, 1991, s. 12 in Navrátil, 2014, s. 61-62)*“ Celková proměna sociálních poměrů zahrnuje vazbu mezi osobní identitou a globalizací – sociální spojení velmi širokého rozsahu úzce souvisí se změnami osobního života. Dochází ke spojení jednotlivce a společnosti v *globálním prostředí*. (Navrátil, 2014, s. 61-62)

V sociálním prostoru současného světa popisuje Giddens (2003, podle Navrátil, 2014) tyto základní institucionální rámce: *národní stát, industrialismus, kapitalismus, aparáty dohledu a kontrola prostředků násilí*. Národní stát disponuje schopností administrativně kontrolovat obyvatelstvo a je schopen udržovat monopol na vojenskou sílu. Industrialismus se podle něj „*týká sociálních vztahů, které jsou součástí využívání materiální síly v procesech výrobní produkce. (s. 63)*“ Kapitalismus definuje jako „*systém produkce zboží založený na vztahu mezi soukromým vlastnictvím kapitálu a komodifikovanou námezdní prací. (tamtéž)*“ Zvláštní charakteristikou pozdní modernity je její dynamismus – mimořádně rychlé a překotné změny zasahují

všechny oblasti společenského života. Zásadní jsou v interakci člověka a jeho prostředí - nové formy sociálních spojení obepínají celou planetu. (Navrátil, 2014, s. 62-64)

Tzv. vyvazující mechanismy oddělují sociální systémy či vztahy od jejich lokálních rozměrů. Zatímco např. organizace času byla dříve spojena s lokálním (sociálním či přírodním) dějem, dnes lze čas prožívat v globální perspektivě. Oddělením času a prostoru dochází k vyvázání sociálních činností z jejich konkrétních kontextů. Vyvazující mechanismy jsou závislé na důvěře v abstraktní systémy, která je principiální součástí moderních institucí a vzniká paradoxně nedostatkem informací o abstraktních systémech, pro jejichž existenci je nezbytná. S důvěrou je spojen pojem rizika; tyto fenomény mají svůj původ ve vědomí utváření života sociálně a nikoliv božským osudem a v opuštění božské kosmologie; důvěra v systémy či osoby je přitom spjata s psychologickou jistotou. Sociální život pozdně moderní doby je neustále přezkoumáván, přehodnocován a přetvářen na základě stálého přílivu nových informací i reflexe jejich vstupních předpokladů. Tato reflexivita modernity je spojena s existenciálními otázkami a ontologickým bezpečím. Pocity rizika, obavy a úzkosti přitom narůstají. (Navrátil, 2014, s. 64-66 podle Giddens, 1991, 2003)

Giddens (2003 podle Navrátil, 2014, s. 66) charakterizuje pozdní modernitu jako „svojí vnitřní podstatou globalizující“. Globalizaci definuje jako „zintenzivnění sociálních vztahů, které spojují vzdálené lokality takovým způsobem, že místní události jsou formovány událostmi dějícími se mnoho mil daleko a naopak. (Giddens 2003, s. 62 in Navrátil, 2014, s. 66)“ Jde přitom o dialektický vztah, kdy formující jev může mít na vzdáleném místě zcela opačné následky. Důsledkům globalizace se přitom (podle Giddens, 1991) nemůže vyhnout nikdo. „Je to zjevné v souvislosti s hrozbou ekologické katastrofy a nukleární války.“ (Navrátil, 2014, s. 66) Globalizované (ekonomické) propojení znamená vzájemnou závislost vzdálených míst. Stále více lidí se podle Giddense ocitá v situaci, kdy vyvazující mechanismy podstatně ovlivňují jejich každodenní život a moderní instituce rozvinutých zemí ovlivňují životy lidí v méně rozvinutých oblastech. (Navrátil, 2014, s. 66-67)

K povaze globalizace patří, že lidé prostřednictvím reflexivního procesu mění své chování podle expertních znalostí – laikové si přivlastňují expertní vědění. Lidé se musí vyrovnat s množstvím abstraktních systémů, kterým nikdo nemůže zcela rozumět, a tak i experti jsou ve vztahu *důvěry* k těmto systémům. (podle Giddens,

1991) Zároveň je však rozšířené vědomí omylnosti těchto abstraktních systémů (podle Delanty, 2006), a tak se důvěra „často mísí se skepsí a pragmatickou akceptací.“ (Navrátil, 2014, s. 67)

Druhá teze konceptu SF (*prostředí klade na člověka požadavky a on je nucen na ně reagovat*), zakládá moc systému nad jednotlivci. Tuto tezi Navrátil (2014, s. 68-72) podrobuje kritice. Současné sociální podmínky mají globalizované rozměry, nároky sociálního prostředí jsou vázané na abstraktní systémy a jsou vnímány jako omylné a proměnlivé. Sociální kontrola je spíše fragmentovaná, narůstá svoboda a prostor pro vlastní životní projekty. „*Institucionální podmínky pozdní modernity nevytvářejí normativní tlak ve smyslu jednoznačně vymezených představ o směřování života, hodnotách a dalších aspektech života. (Navrátil, 2014, s. 71)*“ Nároky prostředí spočívají v očekávání, že člověk v tomto ohledu formuluje vlastní představy a týkají se „*schopnosti jednotlivců reflexivně utvářet osobní identitu jako dočasný projekt. (tamtéž)*“ Proto Navrátil navrhuje nahradit termín *sociální fungování* termínem *reflexivní zvládnání života*. (Navrátil, 2014, s. 60-72)

3.4. Systémová teorie

Systémový přístup je způsob myšlení, který chápe *zkoumané jevy celistvě v jejich vnitřních i vnějších souvislostech*. (Malý a Vítek, 2000, s. 31 in Matoušek a kol, 2013, s. 37). Respektuje *vazby* mezi prvky zkoumané oblasti, kterou chápe jako *jednotný celek složený z částí*. Tzv. *obecná teorie systémů* propojuje bádání v jednotlivých vědních disciplínách; v sociálních vědách představuje holistické přístupy. Von Bertalanffy uvedl jako důvod jejího vzniku např. *tendenci po sjednocení přírodních a společenských věd* a toto sjednocení jako předmět zkoumání *obecné teorie systémů*. (Malý a Vítek, 2000, s. 12 in Matoušek a kol, 2013, s. 37)

Systémová teorie SP bývá (podle Levická, 2001, s. 5 in Matoušek a kol, 2013, s. 40) uváděna jako „*nejvhodnější teoretická základna pro rozvoj komplexně chápané sociální práce*.“ Hledá všeobecné integrované principy použitelné v různých kontextech: fyzických, biologických, psychologických i společenských. (podle Hollstein-Brinkman, 2001, s. 15 in Matoušek a kol, 2013, s. 38)

Obecná systémová teorie je podle Bertalanffy *teorií organizované komplexity*. Vytvořila se z biologie a jejím základem jsou *otevřené systémy a dynamická interakce jejich elementů*. Pro organismy a sociální skupiny jsou pojmy jako *celek, organizovanost, účelovost a diferenciacce* nepostradatelné. „*Otevřené systémy si*

vyměňují se svým prostředím materií, energii stejně jako informace, a realizují neustálou výměnu kompetencí. Je tedy nutné zabývat se i pojmem okolní prostředí (*environment*) systémů.“ (Matoušek a kol, 2013, s. 38)

V praxi SP je nutné uvažovat *fyzické i sociální aspekty a jejich vzájemné působení*. „*Obojí, jak fyzické, tak sociální prostředí, je ovlivňováno kulturními hodnotami, normami, znalostmi a domněnkami, které se vyskytují v sociální interakci⁵ a determinují, jak reagujeme na fyzické prostředí.*“ (Germainová, 1979, s. 13 in Matoušek a kol, 2013, s. 38)

Sociálním systémem je rodina, skupina nebo jednotlivec, ale také širší systém jako organizace, komunita, společnost, národ nebo celý svět.

Kontexty sociální situace klienta tvoří (podle Comptonové a Galawaye, 1999 in Matoušek a kol, 2013, s. 38-39) tyto typy prostředí:

1. *Sociální* - od individuální úrovně až po úroveň kultury
2. *Fyzické* - jako je klima a prostředí, ve kterém bydlíme
3. *Časové* – čas a prostor (souvisí s konečností života prožitého v určitém prostoru)
4. *Mezilidské a spirituální* – kulturně podporované způsoby a příležitosti k zajištění smyslu života

Využití systémové teorie v praxi má *slabé stránky*; obecná systémová teorie např. neříká, kde, kdy a jak v *komplexním poli systémů* intervenovat, případně jaké by to mohlo mít následky. Naproti tomu poskytuje silný vhled do dění a upozorňuje na nové elementy, které mohly být dřív opomíjeny. (Germainová, 1979 in Matoušek a kol, 2013, s. 39-40)

Myšlenky systémového přístupu vedly v SP k zájmu o ekologické koncepce. Obecná teorie systémů je *často propojena s ekologií* a v SP vytváří *ekosystémové perspektivy* (kap 3.5.).

(Martin Smutek in Matoušek a kol, 2013, s. 37-40)

⁵ Sociální prostředí je podobně nahlíženo pohledem konstruktivismu: je vytvářeno porovnáváním a sladováním individuálních realit. Filosofii (radikálního) konstruktivismu odpovídá v SP systemický přístup, který je výsledkem měnícího se paradigmatu v přírodních a sociálních vědách a je aktuálně jedním z hlavních trendů, jak nahlížet na člověka a společnost. (Matoušek a kol, 2012, s. 222-223)

3.5. Ekologická perspektiva, „Life“ model sociální práce, sociální ekologie a model „člověk v prostředí“

Zájem o aplikaci ekolog. konceptů do pomáhajících profesí vzrůstal v 60. letech min. století. Otázkou prostředí v kontextu SP se zabýval kromě Bartlettové také Gordon, jehož práce (např. 1969) lze chápat jako předchůdce ekolog. perspektivy v SP. Gordona zajímala SP „na hranicích mezi systémy a jejich prostředím.“ (Navrátil, 2001, s. 151) Vycházel z obecné teorie systémů, ale jeho pozornost soustředěná specificky na interakci (sociálních) systémů s jejich (sociálním) prostředím, umožnila aplikaci v SP. K jeho základním myšlenkám o SP podle Hearn (1979 in Navrátil, 2001, s. 151) patří například tyto:

- SP má dvojí perspektivu – zaměřuje se souběžně na člověka a jeho situaci, což zde znamená na lidský systém a jeho prostředí - SP se uskutečňuje na rozhraní mezi nimi.
- Jev, ke kterému na tomto rozhraní dochází, je transakce, tj. proces, při kterém se systém a jeho prostředí vzájemně vyladují – u systému jde o zvládání (coping), u prostředí o jeho kvality.
- Styk systému a prostředí vyvolává změnu obou - přitom za nejlepší transakce se považují ty, které podporují vývoj systému a současně zlepšují prostředí (stává se lepším pro všechny systémy na něm závislé).

Ekolog. perspektivu jako model individuální SP představil Germain (1973 in Navrátil, 2001, s. 151), který kritizoval vývoj oboru zaměřený zejména na intrapsychické, případně rodinné interpersonální procesy. Chyběly tak koncepty o prostředí a kultuře, neboť se vytratil zřetel na širší sociální prostředí.

Germain se inspiroval ekologií – mezi touto biologickou vědou a SP viděl metaforický vztah a řadu pojmů z ekologie převzal a využil pro označení sociálních interakcí a změn. V těchto souvislostech vymezuje SP (1973:326 in Navrátil, 2001, s. 152) jako pomáhající profesi *„zabývající se vztahy mezi lidmi a jejich interpersonálním a organizačním prostředím“*, ale také *„usilující o změnu nebo modifikaci kvality transakcí mezi lidmi a jejich prostředím“* a *„podporující kultivaci prostředí, aby dopovídalo lidským potřebám.“*

Ekolog. perspektiva předpokládá vzájemnou provázanost organismu (subsystému) a prostředí (makrosystému) a interakce mezi nimi jako nutné pro jejich přežití. Pomáhá objasnit koncept *člověk v prostředí* tím, že upozorňuje na propojenost člověka a prostředí a na to, že problémy a stres vznikají často právě na hranici mezi

nimi. „*Tri-dimenzionální optika*“ ekolog. perspektivy (souběžná pozornost na **člověka, prostředí** a jejich vzájemný **vztah**) je považována za její přednost. (Navrátil, 2001, s. 152)

Ekologicky orientovaná SP má dvě hodnotová východiska:

- 1) přesvědčení o **hodnotě** (a důstojnosti) **každé lidské bytosti**
- 2) uznání potřeby rozvoje **demokratické a ohleduplné společnosti**

Tato východiska zdůrazňují vzájemnou vazbu člověka a prostředí a v nich obsažené fundamentální hodnoty jsou v ekolog. perspektivě provázané a nemohou být vnímány nezávisle (podle McMahanová, 1990). Jelikož sociální pracovník stojí na hranici mezi jedincem a prostředím, potřebuje širší etické principy – hodnotová či etická východiska zahrnující člověka i prostředí (podle McMahanová, 1990). V obtížné roli sociálního pracovníka půjde o vyrovnávání tenze mezi systémem klienta a prostředím a také o hledání možností, jak souběžně zlepšovat klientovo zvládnání i kvalitu prostředí. (Navrátil, 2001, s. 152-154)

Optikou ekolog. perspektivy člověk a prostředí tvoří „**jednotný systém** v rámci konkrétního kulturního a historického kontextu“ a pouze „v termínech jejich vztahů“ je možné jim rozumět. (Navrátil, 2001, s. 154) Pro ekolog. perspektivu je příznačné „**ekologické uvažování**“, které se liší od uvažování lineárního. Méně si všímá příčin a více se věnuje důsledkům výměn a možnostem modifikace výměn maladaptivních. Ekolog. způsob myšlení je schopen vysvětlovat i komplexní (lidské) fenomény, jakými se zaobírá právě SP. (Navrátil, 2001, s. 154 podle Germain, Gitterman, 1995)

Tento způsob uvažování charakterizují pro ekolog. perspektivu typické pojmy (podle Germain, Gitterman, 1995,1996; Sheafor, Horejsi a Horejsi, 2000 in Navrátil, 2001, s. 154-156), například:

Adaptace – procesy udržující či zlepšující kvalitu vztahu člověk- prostředí, míří ke změně jednoho či druhého, nebo obou

Životní stresory – jsou vyvolávané kritickými problémy, které jsou vnímány jako nadměrně zatěžující; všechny problémy, které poškozují existující rovnováhu

Mechanismy zvládnání – slouží k regulaci negativních, paralyzujících pocitů a k řešení problémů; úspěšnost závisí na různých osobních a environm. podmínkách; adaptivní transakce mezi člověkem a prostředím vedou k vyšší úrovni kompetence, sebeúcty, sebevlády a angažovanosti ve vztazích (tyto čtyři atributy jsou relativně nezávislé na kulturních podmínkách).

Sebevláda – patří k ní akceptace zodpovědnosti; musí být podporována příležitostmi v prostředí; klíčové jsou otázky moci či bezmoci – životní podmínky by měly poskytovat prostor umožňující realizaci smysluplných aktivit a voleb: *„Jestliže lidé nemají kontrolu nad nežádoucími událostmi nebo nad finančním zabezpečením, (což je situace chudých a znevýhodněných lidí), je uskutečňování sebevlády obtížné.“* (s. 156)

Habitat - označení typu osídleného místa (město versus venkov) nebo struktury institucí a vztahů v sídle (uspořádání např. *„také parků a dalšího vybavení“*) *„Lidská sídliště jsou chováním přetvářena v prostoru i čase. Sociální prostředí má své charakteristiky, které lze popisovat a analyzovat.“* (tamtéž)

Nátlaková moc – odepření moci určité skupině; oprese ohrožené populace vytvářející její bezmocnost; je zdrojem „sociálního znečištění“ (např. chudoba, institucionální oprese či sexismus)

Vykořisťovatelská moc *„dominantní skupiny vede k technologickému znečištění vzduchu, potravy, vody, půdy a oceánů a ke zvýšené přítomnosti toxických chemikálií a nebezpečných odpadů v obydlích, školách, pracovištích a v komunitách. Vykořisťovatelská a nátlaková moc a technologické a sociální znečištění jsou zdrojem významných stresorů.“* (tamtéž)

Uplatňování ekolog. modelu SP vyžaduje širokou škálu znalostí o lidských systémech konstituujících svou činností prostředí i studium různých oborů od biologie přes sociologii po sociální politiku. Samozřejmě je potřeba specifických znalostí např. z oblasti komunikace nebo komunitního rozvoje. Je také třeba (podle McMahonové, 1990) značný rozsah základních dovedností zaměřených na systém klienta (tvorba vztahu), prostředí (politické dovednosti, např. analýza politik a strategií či iniciace legislativní změny) a jejich vztah (řešení problémů a profesionální dovednosti, např. týmová spolupráce). (Navrátil, 2001, s. 157-158)

Germain a Gitterman (1980, 1996) navrhli tzv. „Life“ model SP. Namísto zaměření na klinické procesy a osobní deficity se orientuje na životní procesy a **silné stránky lidí** (např. jejich vrozenou touhu po zdraví), na **modifikaci prostředí** a zlepšování **vztahu** mezi nimi. Jedná se o soubor principů zdůrazňujících *„linii stresor-stres-zvládnání, a to v kulturním kontextu.“* (Navrátil, 2001, s. 158) Věnuje také pozornost „zmocňování“ klientů a to zejména ve **vztahu** mezi **sociálním pracovníkem a klientem** (princip partnerství) tak, aby zmocnění bylo výsledkem jejich společné aktivity. Zmocňování může znamenat např. posilování osobní

angažovanosti (ve vztazích), podporování růstu kompetence (vytvářením příležitostí), posilování sebedůvěry (zájmem a úctou) a také sebevlády (povzbuzováním aktivního rozhodování, technikami jako růst vědomí, návštěva legislativců nebo např. spoluorganizace pokojných protestů). „Life“ model je považován za otevřený pro měnící se sociální a kulturní podmínky. Ekolog. perspektiva zdůrazňuje, že lidé nejen prostředí utváří, ale jsou jím také formováni a mnohé problémy v SF vznikají právě ve **vztahu** člověk-prostředí a nikoliv pouze v jednom z těchto systémů. Cílem SP je např. posilovat adaptivní kapacity lidí nebo zlepšovat schopnost prostředí odpovídat na lidské potřeby. (Navrátil, 2001, s. 158-159)

Podle Jana Kovaříka (in Matoušek, 2012, s. 248) autoři anglosaských učebnic považují ekolog. nebo také ekosystémovou perspektivu za jeden ze základních konceptů, bez kterého si nedovedou teorii a praxi SP představit.

K východiskům sociálně ekolog. modelů patří také **sociální ekologie** (human ecology). Bronfenbrenner (1979 in Matoušek, 2012) *ekologií lidského vývoje* rozumí „vědecké zkoumání rozvíjející se postupné a vzájemné akomodace, přizpůsobování, mezi aktivní lidskou bytostí a měnícími se vlastnostmi bezprostředních prostředí... (s. 249)“ Rozlišuje mikrosystémy, mezosystémy, exosystémy a makrosystémy, přičemž již v mikrosystému (rodina) se uvažují také fyzické charakteristiky prostředí a makrosystém zahrnuje kulturu včetně systémů přesvědčení, víry a ideologie. *Člověk* během svého *vývoje* získává určité *pojetí ekologického prostředí* a také motivaci a schopnost nejen odhalovat vlastnosti tohoto prostředí, ale také ho udržovat či restrukturalizovat. Bronfenbrennerův systém či obecněji ekolog. modely bývají aplikovány při řešení praktických problémů a projektů. Přírodní prostředí přitom lze nalézt spolu s médií, ekonomikou a politikou v souboru tzv. sociálních vlivů a tvořících dohromady makrosystémy. (s. 248-250)

Z ekolog. perspektivy vychází model „*person-in-situation*“ (model „osoba-v-situaci“), v rámci něhož se sociální pracovník zaměřuje (podle Compton a Galaway, 1999 in Matoušek, 2012) na problémy a potřeby související mimo jiné s úkoly vázanými na užívání a ovlivňování prvků prostředí a na interpersonální překážky a zábrany ztěžující fungování při vyrovnávání se s těmito úkoly. Jiní autoři (Kirst-Ashman a Hull) hovoří o modelu „*person-in-environment*“ („osoba-v-prostředí“), který si v rámci dynamiky interakcí všímá „investovaných“ či přijímaných „energií“.

Člověk energii nejen přijímá (např. fyzická asistence či emoční podpora), ale také vydává, případně mu ji prostředí „odčerpává“. Určitou energii vyžaduje také adaptace neboli přizpůsobení se podmínkám okolí - úkolem sociálního pracovníka může být právě pomoci klientům nasměrovat tuto energii produktivním směrem. (s. 248-249)

Karls a Wanderei (1997 in Matoušek, 2012) vyvinuli systém **klasifikace problémů sociálního fungování** vycházející ze sociálně ekolog. perspektivy. *Osoba-v-prostředí* (person-in-environment - PIE) je zde „organizujícím konstruktem“. (s. 257) **Metoda PIE** se snaží nabídnout jednotné a srozumitelné výroky o (tamtéž):

- sociální roli či rolích;
- environmentálních problémech - ve světě fyzickém i sociálním; - problémech duševního zdraví;
- problémech tělesného zdraví;
- zdrojích klientových sil, jeho rezervách a zásobách energie.

PIE je „*nástroj pro sběr, shromažďování a pořádání (třídění) relevantních informací...*“ (tamtéž). Slouží také pro „*vyvozování závěrů o vzájemně propojených faktorech...*“ (tamtéž) a také pro volbu vhodné intervence. Jelikož se snaží zkoumané jevy klasifikovat a kategorizovat a zavést do nich řád, vystává tzv. *nebezpečí klasifikace* - může přehlížet jedinečnost každého klienta, a dostat se tak do střetu s jednou ze základních hodnot SP, tj. s respektováním této jedinečnosti.

Metoda se pokouší „*poskytnout co nejjasnější a nejúplnější popis toho, oč jde v životě klienta...*“ (s. 258)“ a ve své konceptualizaci na teorii a praktické modely SP aplikovat systémové, ekolog. a holistické teorie lidského chování. Snahou je sjednocení popisné terminologie a definování „*vícedimenzionální problematiky sociálního fungování*“. (tamtéž) Základem jsou čtyři faktory nebo osy informací. První dvě – problémy SF a problémy prostředí zachycují to, co je pro zájem SP specifické, přičemž **faktor II – problémy prostředí** se týká jak sociálního, tak fyzického prostředí. (s. 258-259)

3.6. Aplikace sociální práce na environmentální problematiku

Z teorie či praxe SP lze na environm. problematiku aplikovat mnohé. Při studiu základních teoretických konceptů oboru může student s ekolog. vědomím mít tendence tyto koncepty převádět nebo aplikovat na ekolog. oblast.

Například: Thomson (2000) podle Navrátil (2001, s. 11) popisuje aktivity, které se v SP běžně provádí. Následuje několik z těchto aktivit, které jsou doplněny myšlenkami na možnou aplikaci na ekolog. problematiku:⁶

- **hodnocení potřeb a životních okolností (dobrovolných či nedobrovolných klientů)** – lze uvažovat o analýze potřeb či problémů klientů konkrétní komunity v souvislosti se špatnou místní situací ohledně problémů ŽP (např. znečištěné ovzduší či hluk ve městě), případně lze převést na lidstvo jako celek a okolnosti měnícího se klimatu a uvažovat o základních potřebách (např. potravy nebo bezpečí)

- **hodnocení stupně a povahy ohrožení, kterým je klient vystaven** – může znamenat snahu o co nejlepší informovanost, obeznámenost a porozumění ekologické situaci a prognózám do budoucna, přičemž opět lze uvažovat lokální problémy nebo celkovou situaci změny klimatu

- **navrhování a realizace preventivních opatření** – může směřovat k informování klientů či veřejnosti o ekolog. problémech a způsobech jejich předcházení; lze uvažovat zavádění ekolog. opatření v rámci zařízení sociálních služeb nebo obecněji ekologických zřetelů do všech činností v SP

- **zastupování a mediace** – v environm. kontextu je možné zastupování vnímat velmi široce a obecně jako hájení zájmů člověka na zdravém ŽP, případně jako hájení zájmů budoucích generací; schopnosti mediátorů si lze představit při řešení konfliktů mezi skupinami obyvatel, které mají vzhledem k nutnému řešení ekolog. problémů protichůdné zájmy

Tyto body vymezující obsah SP se nabízí podobnému uvažování a aplikaci do jiné oblasti pravděpodobně proto, že takový výčet aktivit je podle Navrátila (tamtéž) vždy zobecňující.

⁶ aktivity uvedené Thomsonem (podle Navrátila) jsou tučně zvýrazněny

4. Důsledky environmentální (ekologické) krize zasahující oblast sociální práce

4.1. Dopady ekologických problémů na zdraví člověka

K základním trendům antropocénu patří prodlužování délky života (průměrného věku), kterou lze považovat za *souhrnný indikátor lidského zdraví*. Hlavní zásluhu mají zejména vysoká úroveň hygieny, lékařská péče (která je oproti předindustriálnímu období nesrovnatelně lepší), vzdělání a informovanost nebo např. kvalitnější výživa (zabezpečení potravin proti různým kontaminacím, kvalita vody). *Stav životního prostředí a jeho vliv na zdraví a délku života je významný*, avšak ve srovnání s ostatními faktory *méně* – podle odhadů Světové zdravotnické organizace se uplatňuje v rozvinutých zemích z 5-10%, v zemích rozvojových z 10-15%.

Jiným indikátorem je ukazatel zátěže onemocněními. Na hranici postižení jsou různé typy zdravotní zátěže způsobené například *hlukem*, kterým trpí až 30% obyvatel západního světa, kde jsou také relativně vysoké hodnoty indikátoru *předčasných úmrtí způsobených znečištěným ovzduším*, jehož vlivem v EU předčasně zemře *0,5 milionu lidí ročně*. Rizika spojená s *nebezpečnými chemikáliemi* (znečištění ovzduší, vody a chemická kontaminace) jsou *environmentální faktory*, u kterých zatím chybí spolehlivé kvantitativní údaje. (Moldan, 2015, s. 34-36)

Škodlivé látky mohou být přirozeného (člověk je pozměnil, mobilizuje a zavede do prostředí) či antropogenního původu. Mohou působit lokálně, regionálně nebo v planetárním rozsahu (přítomnost ve všech složkách biosféry). Mají *nepříznivé účinky na živé organismy, především na člověka*. K jejich vlastnostem patří *jedovatost* (toxicita) nebo např. *mobilita, rozpustnost* či *schopnost absorpce tkáněmi*. (Moldan, 2015, s. 315-316)

Kromě environm. psychologie, která zkoumá vztahy mezi (přírodním) prostředím a chováním a prožitky, existují další podobory psychologie, které se zabírají spíše fyziologickými a zdravotními aspekty problematiky – tedy *složitými interakcemi mezi stavem životního prostředí, fyziologickými reakcemi a psychologickými procesy* (poznávání, emoce, chování). Jsou to např. fyziologická (biologická) psychologie, neuropsychologie, psychologie zdraví (behaviorální medicína) nebo environmentální psychofyziologie.

Tyto disciplíny ve vzájemném pronikání přináší důkazy o tom, že člověk svým environmentálně ničivým chováním poškozuje nejen planetu, ale také sám sebe. Ohrožení zdraví souvisí především se *znečištěním životního prostředí*. Na tyto vazby upozornila již v r. 1962 Rachel Carson v knize *Silent Spring* (česky: *Tiché jaro*, 2021). Problémem jsou (zejména) *toxické chemikálie*, jejichž aplikace ve výrobě i domácnostech stále pokračuje navzdory tomu, že většina lidí vyjadřuje v této souvislosti znepokojení.

(Winter, Koger, 2009, s. 135-136)

Carsonová jako první upozornila na hrozivé důsledky používání pesticidů. Dnes je *chemizace prostředí* pokládána za jednu z nejkritičtějších hrozeb nejen pro zdraví a život člověka. Množství chemických látek, které končí v řekách, jezerech a mořích (čistírny odpadních vod si s nimi neumí poradit), podle studií *stále narůstá*. K nejnebezpečnějším patří rezidua léků, např. antiepileptik či antidepresiv nebo syntetické látky z hormonální antikoncepce, přičemž i nepatrné dávky těchto látek způsobují změnu pohlaví živočichům, hlavně rybám. Lidé pohybující se v rušné dopravě jsou vystaveni nebezpečí vzniku rakoviny podobně jako kuřáci a znečištěné ovzduší negativně ovlivňuje vývoj lidského plodu nebo kvalitu spermií. (Mežřícký, 2005, s. 13)

Toxiny (toxické látky) mohou škodit následujícími způsoby:

1. Přímo – výrobou, použitím a likvidací těchto látek, které *zatěžují fyziologické systémy*
2. Nepřímo – skrze *emoční reakce* (např. úzkost) způsobené vědomím, že jsme těmto látkám vystaveni nebo vědomím nezdravého životního stylu
3. Nepřímo – nepříznivými účinky na *ekosystémy*, které jsou stěžejní pro zachování křehké rovnováhy *nezbytné pro život*

K přímým účinkům patří *reakce na stres*, který může být spuštěna toxickým prostředím (škodlivými pachy a toxiny) nebo životním stylem (fyzickými či psychologickými požadavky). Tyto činitele, tzv. **stresory** lze rozdělit na:

fyzické – např. nemoc, stáří, operace,

psychologické – např. ztráta blízkého člověka, nezaměstnanost a

environmentální – znečištěný vzduch, dopravní provoz, hluk, katastrofické události a další.

Při setkání s environm. stresorem se aktivuje reakce na stres, která má vždy fyziologickou a psychologickou složku. Pokročilým zkoumáním vztahu mezi těmito složkami se mezi nimi stírají hranice; například termín *psychoimunologie* má vyjadřovat *vzájemnou propojenost* nervových, imunologických a endokrinních systémů s *psychosociálními procesy*.

Fyziologická reakce (nervového systému) **na stres** (environm. stimuly) je dvojího typu, kdy

- 1) působením akutního stresoru se spustí tzv. „*reakce boje nebo útěku*“ - mobilizují se zásoby energie, stoupá tepová frekvence a uvolňuje se *adrenalin* nebo
- 2) působením dlouhodobých (chronických) stresorů se uvolňuje *kortizol* (jedním z jeho účinků je *imunosuprese*) a další hormony (vytvářené *endokrinním systémem*) působící déle trvající následky.

Člověk je evolučně připraven na náhlé nebezpečí prostřednictvím stresové reakce, která uvolní energii a aktivizuje nervovou soustavu. Jelikož moderní stresory mají často dlouhodobý charakter, není na ně (a tedy na současné prostředí) zcela přizpůsoben (tzv. **hypotéza neshody**). To může vysvětlovat, proč chronický stres působí negativně na zdraví.

Psychologické složky stresové reakce sestávají z kognitivních a behaviorálních faktorů, které mají klíčový vliv na to, jak závažná reakce bude. Vnímáme stimuly prostředí a situaci analyzujeme a vyhodnocujeme. Tyto procesy mohou naši fyziologickou reakci umocnit či zmírnit. Psychologický stres tedy vychází z našeho hodnocení environmentálních dějů a zdrojů, které máme k dispozici k účinné reakci. Emoční reakce mohou pomoci situaci (zdánlivě) zvládnout pomocí vytvoření odstupů či pomocí naděje.

Toxiny a jejich výpary jsou *fyzickými stresory* - způsobují symptomy jako nevolnost, zvracení či ztrátu vědomí až smrt (při velkých koncentracích) a zároveň *stresory environmentálními* - jsou jimi znečištěna prostředí, ve kterých žijeme. V medicíně se již užívá termín „*environmentální nemoc*“, který zahrnuje různé alergie a citlivosti na chemické látky, tzv. „*syndrom nemocných budov*“ a důsledky znečištění ovzduší. *Psychologické faktory* (např. úzkost z možné otravy) mohou vyvolat stejné symptomy jako v případě fyzického působení toxinů. Jak v důsledku přímého působení environmen. toxinů (těžkých kovů a pesticidů), tak nepřímým vlivem (špatných pocitů či stresu z kvality ŽP či z neschopnosti stav změnit) může být

spuštěna *deprese*. Společné působení environmentálních, fyzických a psychologických stresorů se podílí například na vzniku astmatu.

(Winter, Koger, 2009, s. 136-142)

Převážně anorganické těžké kovy jsou toxické polutanty, jejichž přítomnost v prostředí je (důkladně) sledována a omezována, přesto jsou stále významným problémem. Značná je kontaminace rtuť, která patří mezi nejškodlivější prvky. Vyskytuje se i v plynné formě a jejím důležitým zdrojem jsou spalovací procesy. Jiná skupina škodlivin je organického původu; důležité a nebezpečné jsou látky, které mají tři vlastnosti: v prostředí jsou stálé (persistentní), bioakumulativní a toxické – PBTs, případně POPs – persistentní organické polutanty, které jsou často velmi jedovaté a karcinogenní. Mezi POPs patří například pesticidy nebo látky vznikající při výrobních či spalovacích procesech. Polycyklické aromatické uhlovodíky vznikají zejména při (nedokonalém) spalování (fosilních paliv, biomasy nebo v automobilových motorech), jsou karcinogenní a jejich významným zdrojem jsou výfukové plyny automobilů. (Moldan, 2015, s. 317-319)

Toxické látky z různých zdrojů znečištění ovzduší působí onemocnění a úmrtí. Toxické emise automobilů a průmyslu působí zvýšenou míru ohrožení rakovinou. Mnohé toxiny z těchto emisí patří mezi *PBT (persistent bio-accumulative and toxic pollutants)*. Tyto látky zůstávají v prostředí dlouho (roky až desetiletí) a neztrácejí na své účinnosti. V procesu bioakumulace se stále více koncentrují, jak se pohybují potravním řetězcem. Nejškodlivější jsou tedy na jeho konci, kde mnohdy stojí člověk.

Environmentální toxiny mohou působit také poškození neurologická, kognitivní a emoční. PBT se ukládají do tuků a dalších tkání, kde se kumulují. Zkoumáním jejich nepříznivých behaviorálních a kognitivních účinků se zabývá *behaviorální toxikologie*. Mohou být přímo toxické – poškozovat nebo zabíjet buňky, nebo působit nepřímo – měnit fungování endokrinního a imunitního systému. Zvláště zranitelná je vůči nim nervová soustava ve vývinu (zkoumá *vývojová neurotoxikologie*).

Rtuť, která narušuje vývin mozku, je přímo působící **neurotoxin**, tj. poškozují nebo přímo ničí **neurony**. Mezi přímé neurotoxiny patří další průmyslové chemikálie, např. polychlorované bifenylly (PCB). K následkům působení neurotoxinů patří poruchy kognitivního vývoje, včetně např. snížení hodnoty IQ či zhoršení paměti. Nebezpečná mohou být i minimální množství toxinů, přitom velké množství PBT neustále kontaminuje vzduch, vodu a půdu. Tyto chemikálie jsou například

v plastových obalech nebo v živočišných a jejich produktech (mléčné výrobky a vejce). Mohou přitom působit různá poškození včetně mentálního postižení, ADHD a pravděpodobně podporují vznik autismu. Dostávají se do placenty během prenatálního vývoje, jsou obsaženy v mateřském mléce a kojenci jich konzumují významná množství.

Shromáždování důkazů o účincích environm. toxinů je přitom sporadické zejména v případě dlouhodobého působení nízkých koncentrací. Planeta je jimi v současnosti kontaminována v takové míře, že i v nejdlejších oblastech obsahují tkáně lidí jejich měřitelné koncentrace, a tak neexistuje nezasazená kontrolní skupina.

Neurotoxické účinky PBT mohou přispívat ke vzniku *Parkinsonovy nemoci* (genetická složka může znamenat geneticky získanou nedostatečnou funkci metabolismu starající se o rozkládání a detoxikaci chemikálií), která bývá někdy provázena *demencí*. Potenciální účinky PBT lze rozdělit kromě neurotoxických na *endokrinní, imunologické a karcinogenní*.

(Winter, Koger, 2009, s., s. 142-150)

Stále častěji se používají *nanomateriály*. Jsou široce uplatněny v lékařství, textilním průmyslu, při výrobě potravin, ve stavebnictví a dalších odvětvích – přitom zatím nejsou k dispozici dostatečné údaje o jejich environm. vlastnostech a chování. Nanočástice mohou poškozovat DNA nebo způsobovat záněty.

Spolu s rostoucí produkcí chemického průmyslu roste i globální chemická kontaminace. Zlepšení by měla napomáhat promyšlená chemická politika, kterou zavádí například Evropská Unie. Na globální úrovni existuje řada úmluv týkajících se výroby, obchodu a pohybu chemických látek. Tyto nástroje jsou však „zatím jen základem pro zajištění bezpečného chemického prostředí. Regulační opatření obecně výrazně pokulhávají za rychlým průmyslovým a obchodním vývojem, jehož rizika jsou značná. Tento vývoj zdaleka není pod kontrolou.“ (Moldan, 2015, s. 321-323)

4.2. Environmentální migrace

Migrace obyvatelstva patří k sekundárním efektům narušení ŽP a přírodních zdrojů. Ať již ve vnitrostátním či mezinárodním měřítku, dotýká se významně (národní) bezpečnosti. V souvislosti se vztahem mezi devastací ŽP a mírou ohrožení světové bezpečnosti a stability hovoří o „environmentální bezpečnosti“. Negativní ekolog. dopady využívání přírodních zdrojů nebo způsobu zacházení s ŽP mohou být potenciálním zdrojem mezinárodního ekolog. konfliktu a například nešetrné

využívání půdy vedoucí k jejímu vyčerpání může přimět mnoho lidí k přesunu do jiné oblasti či k emigraci do jiné země.

Zpráva UNEP „Environmentální uprchlíci“ v r. 1985 považovala za **environmentální uprchlíky** „osoby, které byly přinuceny opustit své tradiční domovy v důsledku takových změn životního prostředí, jež ohrožovaly jejich existenci, nebo vážně ovlivňovaly kvalitu jejich života.“ (Mezřický, 2005, s. 142) Zdůrazněno bylo „přinucení“ a zahrnuta interní i externí migrace. Pojem byl později rozšířen Jacobsem (1988) z „obětí přírodních katastrof a degradace půdy“ také o osoby evakuované „v důsledku realizace velkých rozvojových projektů či průmyslových havárií.“ (tamtéž) Pojem je kontroverzní a diskutabilní – například proto, že je obtížné oddělit ekolog., sociální, ekonomické a politické příčiny migrace. Fenomén environmentálního uprchlictví je legislativně, institucionálně a terminologicky neukotvený. (Mezřický, 2005, s. 141-142)

V kontextu SP jsou uprchlíci skupinou, která může vyžadovat zvláštní pozornost vzhledem k situaci, ve které se tito klienti nachází; tato situace přitom může umocňovat pro SP běžné problémy. Tito lidé byli nuceni opustit své domovy. „Vazba na domov je obvykle velmi silná a lidé ho opouštějí jen v dobách největšího ohrožení. (Paulík a kol., 2005, s. 131)“ Ztráta domova pak ohrožuje další životní potřeby, např. potřebu bezpečí, sociální sítě, společenského statutu, osobní identity a ekonomické jistoty. Objevují se i psychické problémy, trauma a stres. Příznačná je zkušenost ztráty všeho, co bylo pro člověka významné od milovaných osob po ztrátu důvěry, naděje, nebo komunity. (Sotoniaková in Paulík a kol., 2005, s. 131)

Termín *environmentální* (případně *klimatický*) *uprchlík* byl postupně opuštěn. Byl používán pro označení migrantů, kteří své domovy opouštějí „zjevně nedobrovolně“, avšak jeho užití může být matoucí, protože status a ochrana uprchlíka je vázaný na definici v *Ženevské úmluvě o právním postavení uprchlíků* (1951), podle které je uprchlík (*refugee*) osobou, která „...*má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám nebo i zastávání určitých politických názorů...*“ Prvek pronásledování přitom bývá naplněn (ovšem podobně jako u uprchlíků válečných) spíše výjimečně. Jelikož např. zhoršení životních podmínek či přírodní katastrofu nelze označit za pronásledování, doporučuje používat (již od 70. let paralelně používaný) termín „environmentální migrant.“ (Bílková, 2021, s. 4)

Termín „environmentální migrant“ není právní pojem a nemá právní definici. Podle vymezení Světové organizace pro migraci (International Organization for Migration, IOM, 2007) se jedná o „*osoby nebo skupiny osob, které jsou, převážně z důvodů náhlých nebo postupných změn životního prostředí, jež negativně zasahují do jejich životů a životních podmínek, nuceny opustit své obvyklé bydliště, nebo se rozhodnou, že tak učiní, dočasně či trvale, a které se přesunují uvnitř své země nebo mimo ni.*“ Environmentální migraci lze rozdělit do dvou kategorií:

- 1) tzv. *přesídlení v důsledku katastrofy* – osoby dočasně či trvale migrující v důsledku přírodních katastrof (povodně, tsunami, zemětřesení ad.)
- 2) tzv. *klimatická migrace* – osoby trvale či dočasně migrující v důsledku dlouhodobých změn ŽP, typicky souvisejících s globálním oteplováním (vzestup hladin oceánů aj.)

Tyto kategorie se prolínají – např. přírodní katastrofa může být projevem klimatických změn; rozlišení je spíše reakcí na tendence redukovat environm. migraci na dočasné přesuny vyvolané nenadálou přírodní katastrofou. Účelem je zahrnout také dlouhodobější až trvalou migraci způsobenou mnohdy nevratnými procesy změn ŽP. Dlouhodobá až trvalá migrace přitom má masový charakter a zároveň je kontroverzní, protože její příčiny nebývá snadné identifikovat.

Migrace mívá více příčin – kombinace různých faktorů je spíše pravidlem. Určitá oblast může být postižena zhoršujícím se stavem ŽP i přírodní katastrofou a zároveň ekonomickou krizí, ozbrojeným konfliktem i politickým režimem pronásledujícím své odpůrce či menšiny. Zhoršující se environm. situace přitom vyvolává ve společnosti napětí, které může vést až k ozbrojeným konfliktům či k ustavení autoritářské vlády a naopak taková forma vlády bude přispívat k zhoršování životních podmínek. V takto složitých situacích jsou hranice mezi jednotlivými důvody migrace a také mezi dobrovolností či vynucením odchodu nejasné.

(Bílková, 2021, s. 3)

Environm. migrace není novým jevem – například k tzv. stěhování národů v polovině 1. tisíciletí přispělo ochlazování klimatu. Avšak v současné době rozsah tohoto jevu postupně narůstá. Podle údajů IOM bylo na koci roku 2020 na světě přes 60 mil. nedobrovolných migrantů – tento počet zahrnuje kromě válečných uprchlíků také rostoucí počet osob, které byly nuceny opustit své domovy vlivem přírodní katastrofy nebo dlouhodobých klimatických změn. Odhady toho, jaký bude počet

environmentálních migrantů za dvacet až třicet let, se velmi různí – pohybují se od 200 milionů po 1 miliardu lidí. Panuje však shoda na tom, že se jejich počet bude zvyšovat a že jde o jednu z největších výzev blízké budoucnosti, která se dotkne nebo již dotýká všech zemí, včetně ČR - ta přitom může být nejen cílovou zemí, ale (např. v případech zhoršujícího se sucha) i původcem migrace.

Environm. migranti podléhají právu státu, na jehož území se nacházejí. Může (ale také nemusí) se na ně vztahovat mezinárodní uprchlické či humanitární právo nebo nově se formující právo reakcí na katastrofy. Nemají žádné zvláštní právní postavení, což je kritizováno jako nedostatečné a objevují se návrhy na posílení právního rámce. *Mezinárodní právo životního prostředí* (MPŽP) zahrnuje obecnější závazky relevantní v této oblasti – týkají se klimatické změny a jsou obsaženy v hlavních smlouvách MPŽP (*Rámcová úmluva OSN o změně klimatu*, 1992; *Kjótský protokol*, 1997; *Pařížská dohoda*, 2015) závazných také pro ČR. Jde o (podle Ka:lin a Schrepfer, 2012) spíše implicitně vyslovené závazky 1) *zmírnit* (*mitigate*), tj. aktivními kroky přispívat ke zpomalení klimatických změn, 2) *přizpůsobit se* (*adapt*), tj. čelit výzvám plynoucím z těchto změn a 3) *chránit* (*protect*), tj. zajistit ochranu práv a zájmů osob těmito změnami dotčených. Plnění těchto závazků by mělo omezit počet environm. migrantů a zajistit, že o ně bude postaráno. Avšak nad rámec omezování emisí není jasné, jaká opatření by státy měly přijímat, neboť formulace těchto závazků je velmi volná a vágní. (Bílková, 2021, s. 5)

Environm. migranti jsou jako každý člověk nositeli lidských práv. Okruh a míra respektu ovšem závisí na lidsko-právních závazcích státu, na jehož území se nachází. Podle toho, zda jsou na území vlastního či cizího státu a tedy dle režimu občana či cizince (případně osoby bez státního občanství) se bude odvíjet aplikace politických, sociálních a ekonomických práv – např. právo na sociální zabezpečení a zdravotní péči se bude týkat ve větší míře občanů. Právo lidských práv ovšem „*negarantuje právo na vstup na území cizího státu, ani právo na setrvání na tomto území, státy proto nemají obecnou povinnost environmentální migranty přijmout či je na svém území ponechat.*“ (Bílková, 2021, s. 5) Tyto povinnosti by ale mohly vzniknout, pokud by (např.) vrácení migrantů do jejich domovského státu nebylo právnicky či fakticky možné, protože by jim tam hrozilo vážné nebezpečí nebo by jejich stát (z důvodu klimatických změn) zanikl. (Bílková, 2021, s. 5-6)

4.3. Mimořádné (extrémní) přírodní události, živelní katastrofy

Vlivem klimatické změny se neočekávaně rychle a intenzivně oteplují pevniny a zejména oceány a mění se rozložení vodních srážek, s čímž souvisí častější a intenzivnější mimořádné události s katastrofickými následky. Na pevninách je více extrémních srážek s následnými povodněmi, častější jsou bouře, tajfuny a hurikány. Většinu oblastí zasahují horké, ale i mrazivé vlny. Roste počet a intenzita lesních požárů. Proměnlivost počasí se výrazně zvyšuje. Žádný region není před těmito projevy uchráněn, avšak některá území jsou zasažena citelněji, např. ostrovní státy ohrožují častější a intenzivnější bouře. Tyto události nabírají v souvislosti se změnou klimatu na síle a jsou častější. Poznatky o nich se prohlubují a adaptačním opatřením se věnuje stále více prostředků. Do budoucna je nutno počítat se vzrůstající a stále vážnější hrozbou extrémních událostí tohoto typu. (Moldan, 2021, s. 10, 128-129; Moldan, 2015, s. 476)

V případě (hromadných) neštěstí se uplatňuje *psychosociální krizová pomoc a spolupráce*. Jedná se poměrně novou mezioborovou disciplínu, která částečně souvisí s humanitární pomocí a rozvojovou spoluprací. Psychosociální krizová spolupráce je spíše než vědou přístupem využívajícím poznatků různých oborů. Základem je dobrá **sociální práce** vyjádřená angažovaností pro druhé, poradenstvím, dobrou znalostí **právního rámce** a na **společenství** (komunitu) orientovanými intervencemi. (Baštecká, 2013, s. 11) Pracovník musí rovněž být schopen „*aktivně zacházet s duchovním přesahem; při neštěstích, která otvírají vstup do prostoru za naším předvídatelným a myslitelným světem, se dotyku transcendence nevyhne.*“ (tamtéž) Měl by být také umět při neštěstích vhodným způsobem aplikovat **psychologii** a komunikovat s **médií** a znát dobře **humanitární pomoc a rozvojovou spolupráci**. Je také třeba etické citlivosti a určité nezávislosti, aby bylo možno reflektovat politické síly, které pomoc a spolupráci ovlivňují. Nezávislosti a nadhledu napomáhá porozumění člověku a lidským společenstvím prostřednictvím **filozofie, antropologie a sociologie**. Spolupráce předpokládá vyjasnění vlastní pozice. Při pomáhání jsou za stěžejní považovány postoje a jejich reflexe. Zastávaným postojem je předpoklad, že lidé neštěstím a jejich následkům čelí společně, a proto je pomoc **partnerskou spoluprací**. (Baštecká, 2013, s. 11-12)

Psychosociální krizová pomoc a spolupráce je „*souborem terénních proaktivních hodnotami nesených akcí, činností (a služeb)...*“ Vychází z (předpokládaných a

vyjádřených) „potřeb a **hodnot** zasažených lidí, rodin, obcí, organizací v oblastech sociální, psychické, duchovní a tělesné a aktivně povzbuzuje osobité strategie **zvládnání zátěže** a zacházení s **vlastními silami** a se **zdroji okolí** se zdůrazněním primárních (neformálních) zdrojů sociální opory.“ (Baštecká, 2013, s. 164) Východiskem pomáhání a spolupráce v oblasti neštěstí je **pojetí odolnosti**, které znamená, že na zasažené není nahlíženo jako na oběti, ale vyhází se z toho, že lidé ohrožující zátěž zvládají. (tamtéž) Toto pojetí vysvětluje Hoskovcová (2009, s. 9-10) jako výzvu pro psychosociální intervenci následující **po přírodní nebo jiné katastrofě**, která má předcházet psychickým obtížím a traumatům. Spočívá v zaměření působení tak, aby postižení nevnímali sami sebe jako „oběti“, ale jako „přeživší“. Rozdíl v pocíťování vlastní situace způsobuje, že **oběti** se vnímají jako podléhající situaci, nad kterou nemají kontrolu. Jsou pasivní a závislí na ostatních. „**Člověk, který přežil**“oproti tomu dokáže pomoci sobě i přijmout aktivní roli v komunitě a pomáhat při jejím zotavení.

Za nástroj zmírňování následků přírodních katastrof je odbornou veřejností považována právě komunita a její schopnosti. Pro **komunitní práci a v krizovém řízení zaměřeném na člověka a společenství** se uplatňuje poznatková základna zdůrazňující sociálněekologické, evoluční a komunikační paradigma. Aktivity v rámci pomáhání a spolupráce v oblasti neštěstí se snaží vzbudit v zasažených lidech ve všech fázích katastrofického cyklu (v době trvání mimořádné události i po ní) přesvědčení, že na krizovou situaci nejsou sami, že je společnými silami zvládnutelná, že jsou dokonce schopni pomoci ostatním a připravit se na příště. (Baštecká, 2013, s. 164-165, 176)

5. Environmentální sociální práce a aktivismus v sociální práci

5.1. Disciplína a její oblasti ⁷

Sociální práce se angažuje v environmentálním hnutí se zpožděním. S fenoménem prostředí pracuje často výhradně ve smyslu prostředí sociálního, a tak velká část profese přehlíží důležitost environmentálních (ekologických) problémů životního prostředí. Nicméně v poslední době se vlivem projevů klimatických změn, např. řady přírodních katastrof, nebo vlivem zvyšujícího se porozumění otázkám ekologické spravedlnosti, dostávají témata životního prostředí, trvalé udržitelnosti a obecného blaha do centra pozornosti.

Environmentální sociální práce může nabídnout integrovaný teoretický a praktický přehled vysvětlující, proč a jak může sociální práce odpovídat na environmentální faktory působící na společnost i jednotlivce, se kterými pracuje, a to na mezinárodní, národní, lokální či individuální úrovni.

Lze vymezit tři oblasti zkoumající, co environmentální sociální práce je a jak ji uvést do praxe:

- 1) teorie – diskutuje ekologickou a sociální spravedlnost, také udržitelnost (trvale udržitelný rozvoj), spiritualitu a lidská práva
- 2) praxe – je rozvíjena skrze případové studie, které čerpají z mnoha oblastí od realizace městských zahrad a komunitního plánování po práci s osobami zasaženými klimatickou změnou
- 3) vzdělávání – určeno studentům i přednášejícím; zabývá se studiem environmentálních problémů v sociální práci

(Gray, et al., 2013, neostránkováno)

⁷ Podkapitola je překladem úvodního listu knihy Environmental social work (Gray, et al., 2013)

5.2. Východiska⁸

Jelikož obor SP má etický mandát zabývat se základními potřebami a blahem člověka v společenských souvislostech, a to zejména potřebami a blahem těch nejméně privilegovaných, není v dnešním globalizovaném a ekolog. věku překvapením, že se zaměří na to, co sociální vědci nazývají „interakce mezi člověkem a přírodními systémy“, tedy na interakce mezi lidmi a planetou.

Environmentální sociální práce (dále ESP) vychází z velmi širokého souboru výsledků zejména společenských a zdravotních věd, a nikoliv pouze z hodnot či úmyslů ochránců ŽP, současně však nelze pro její pochopení tyto hodnoty a úmysly oddělit.

Ekologicky uvědomělé motivy pronikají do všech oblastí lidské činnosti, včetně ostatních pomáhajících profesí. V kontextu SP iniciují dvě hlavní otázky, jejichž pořadí a důležitost typicky souvisí s tzv. environmentální identitou a pohledem na svět tazatele či tazatelky:

- 1) Běžná otázka: Co z oboru SP můžeme aplikovat pro porozumění environm. problematice a řešení environm. problémů?
- 2) Radikální otázka: Jak bude obor SP vypadat, pokud člověka nahlédneme jako (přírodní) bytost, která je součástí přírody a pozemské ekologie?

Obor můžeme na problém aplikovat, nebo v případě druhé otázky ho (zcela) revidovat.

Určité povědomí o vzájemné závislosti člověka a přírody je přítomno ve všech kulturách. V naší současnosti existují snahy zabývat se environm. otázkami na akademické půdě a ve zdravotnictví od nástupu moderního environm. hnutí v 60. letech 20. století. Zahrnují výzkumné programy, pracovní skupiny a lokalizované pokusy o praktickou aplikaci.

Vědecký diskurs se vyvinul z abstraktního, implicitně na člověka zaměřeného (human-centric) schématu sociální ekologie či z přístupu „person-in-environment“ a z hodnotově neutrálního přístupu k interakcím mezi člověkem a prostředím. Tento diskurs ustoupil jednoznačnému zřeteli k dopadům degradace přírody na zdraví a pohodu člověka a synergicky k přínosům ochrany a obnovy ŽP.

⁸ Podkapitola je překladem předmluvy knihy Environmental social work (Gray, et al., 2013)

Environmentální sociální práce čerpá z mnohaletých výzkumů společenských, zdravotních a přírodních věd. Například víme, že člověku prospívají zelené plochy (ty s určitou převahou organických nebo divokých prvků – od parků po divočinu). Poskytují mu pomoc při zvládnání stresu, obnovení pozornosti, zlepšení soustředění, podporu kreativity nebo radost ze sdílených kulturních hodnot či transcendentní zážitky. Jedná se o klíčový aspekt lidského zdraví a fungování, na jehož zakoušení jsme připraveni evolucí. Je nám zprostředkováván naší kulturou a identitou a jeho uvědomění může zlepšit zdraví a duševní pohodu sociálních pracovníků a jejich klientů.

Tento stále lidnatější, technologicky vyspělý a propojený svět sužují a budou sužovat živelní pohromy, přírodou nebo člověkem způsobené katastrofy. Účastnit se jich a pomáhat je rolí či úlohou také SP. V oblasti tzv. environmentálního zdraví přibývají soubory důkazů o negativních účincích environm. toxinů, znečištění a narušených ekosystémů a o jejich dopadech na komunity, celé oblasti či národy.

Průzkumy veřejného mínění nebo volání po změně chování jsou stejně jako výzkum globálních klimatických změn naplněny negativními dopady těchto změn na fyzické i psychické zdraví, přičemž neúměrně dopadají zejména na nejméně privilegované. Důsledky sahají od zjevných účinků katastrof souvisejících se změnou klimatu po psychosociální dopady, jaké mají rozsáhlá sucha, vysídlení či války o zdroje, po jemnější emocionální dopady i na ty, kteří jsou (zdánlivě) nejvíce privilegovaní a chránění před přímým ohrožením.

Společenské a vzdělávací systémy moderních industrializovaných zemí navzdory důkazům zpravidla nepodporují jasné pochopení role a hodnoty přírodního prostředí pro zdraví a identitu člověka, ani neučí způsoby, jak diskutovat či překonávat složitá sociálně-environmentální dilemata, kterým v 21. století čelíme. Environmentální sociální práce je současně nemyslitelná bez zprostředkovávání sociálních a kulturních přesvědčení, která oceňují například hodnotu zážitků v přírodě či pocit sounáležitosti s jinými druhy než lidskými, zároveň však tyto osobní zkušenosti je těžké slovy popsat či vysvětlit. Je proto třeba vzhledem ke kognitivním zaujatostem či předsudkům uznat a přijmout nejistý kulturní terén oboru. Poznávání kulturních environmentálních i jiných předpokladů a jejich slepých míst nám může pomoci polidštit a respektovat zcela odlišný pohled nebo poskytnout prostor, odkud lze přemýšlet o našich vlastních slepých místech.

Je důležité si uvědomit, že environmentalismus (jako světonázor, nebo směr či hnutí) je různorodý, stále se vyvíjí a často je rozporuplný. Čelí otázkám a debatám o vlastní existenci a stále se obnovuje (objevuje se v nových podobách), protože ekologická paradigmatata integrují zpětnou vazbu od perspektiv sociální spravedlnosti, zdravotnictví, multikulturalismu, technologického vývoje, obchodu, politik, umění, humanitních věd, spirituality a církví či jiných náboženských společností. Proto předjímat environmentální sociální práci jako disciplínu založenou na ekolog. stereotypech by bylo nepochopení podstaty, která spočívá v relevantní otázce, kterou disciplína klade, totiž: Jak může sociální práce změnit environmentalismus?

Je také důležité reflektovat, co SP a sociálním pracovníkům (zvláště těm altruističtějším či ekologicky smýšlejícím) přináší environmentální obrat. Je zde určitý potenciál, např. pro sebekritiku, ale také konfrontace s propleteným sociálním systémem plným vážných problémů, který vede přímo k základním potřebám, újmám, nespravedlnosti, nepoddajnosti obrovského systému, a tím přirozeně k pocitům ohrožení, zahlcení, naléhavosti, zoufalství a obviňování. To jsou emoce, které se velmi snadno obrací vůči člověku samotnému či ostatním, jak vysvětluje např. psychoanalýza. Vše je o to náročnější, že se od profesionálů očekává, že budou pokračovat v práci s disciplínou, integritou i soucitem.

Využít myšlenky environmentální sociální práce je možné, aniž by bylo třeba měnit obvyklou praxi, která je náročná. Náročnost oboru je také důvodem, proč se SP historicky zdráhala environm. hnutí přijmout, neboť mnoho sil bylo věnováno tomu, čeho bylo v oboru SP dosaženo. Existují umělé, konceptuální bariéry mezi problémy lidského zdraví, sociální spravedlnosti a problémy environmentálními. Když je odstraníme, můžeme spatřit podobnou, rozšiřující se ekologickou vizi zdraví. Pouhý letmý pohled na takovou sdílenou vizi může být dostatečnou informací a inspirací a pohánět vpřed.

(Doherty in Gray et al., 2013, neostránkováno)

5.3. Aktivismus v (environmentální) sociální práci, radikální sociální práce a pedagogika utlačovaných

Environmentální sociální práce rozvíjená v zahraničí obsahuje tendence (či přímo směřuje) k aktivismu. Teorie, která mapuje terén této disciplíny, zahrnuje například téma *radikální, rovnostářské ekologické spravedlnosti*, které vede k pojetí

sociální práce jako *výzvy* či *volání k aktivismu*. Tzv. *ekosociální práce* s marginalizovanými skupinami (populacemi) je podnětem ke klimatickému aktivismu. Změna klimatu je nahlížena jako *téma lidských práv*. V praxi environmentální sociální práce je aktivismus obsažen také; v případových studiích je např. kreativní komunitní organizování spojeno s environmentálním aktivismem, nebo je do nich zahrnut zápas SP o společenskou odpovědnost firem. (Gray et al., 2013)⁹

Aktivistické chápání SP se vyznačuje zaměřením na sociální prostředí. Role sociálního pracovníka je partnerská; klientům pomáhá (jako sobě rovným) čelit sociálním nerovnostem tím, že obhájí jejich zájmy, nebo je zmocňuje – podporuje jejich vlastní schopnosti své zájmy prosazovat. K hodnotám takto chápané SP patří především sociální spravedlnost a lidská práva; důraz je přitom spíše než na obor kladen na angažovanost. Takovéto chápání SP je v současnosti spojováno s radikální sociální prací. (Mátel, 2019, s. 36-37)

Poslední dvě mezinárodní definice SP považují *aktivní zasahování do společenských podmínek (napomáhání sociální změně)* za *klíčový mandát SP*. Vycházejí z reformního paradigmatu; ve starší verzi (IFSW/IASSW, 2000) je uvedeno, že (Mátel, 2019, s. 80):

„Profese sociální práce podporuje sociální změnu, řešení problémů v mezilidských vztazích, jakož i zmocnění a osvobození lidí ke zlepšení jejich blaha. (...)“ Definice z Melbourne (IFSW/IASSW, 2014) uvádí (tamtéž):

„Sociální práce je profese založená na praxi a akademická disciplína, která podporuje sociální změnu a rozvoj, sociální soudržnost a také zmocnění a osvobození lidí. (...)“ (Mátel, 2019, s. 80-81)

Společenská změna je důležitá, pokud existující *strukturální bariéry* přispívají k *nerovnosti, marginalizaci a diskriminaci, k vykořisťování, sociálnímu vyloučení a útlaku*. Reflexe strukturálních zdrojů útlaku vede k rozvoji *kritického myšlení*, které spolu s akčními strategiemi na odstraňování těchto bariér směřuje k **posilování**,

⁹ Vychází z obsahu knihy

zmocňování a osvobození lidí: „V solidaritě s těmi, kteří jsou znevýhodněni, profese usiluje o zmírnění chudoby, osvobození zranitelných a utlačovaných a podporu sociálního začleňování a sociální soudržnosti.“ (Mátel, 2019, s. 81)

Janebová (2022, s. 28) navrhuje dialog inspirovaný pedagogikou utlačovaných Paula Freireho, který může být využitelný zejména pro kriticky zaměřené sociální pracovníky či pracovnice, kteří jsou citliví na sociální nespravedlnost a opresi ovlivňující životy jejich klientů, a který by mohli ocenit také ti, kdo se zajímají o dění ve společnosti a odmítají redukující psychologizující diskurs SP.

Dialogický rozhovor se dělí na tyto fáze¹⁰ (tamtéž, s. 26-28):

- **Tvorba kódu** – volba a tvorba **vizuální pomůcky** (např. fotografie), která symbolizuje téma
- **Dekódování (popis kódu)** - popsání situace za pomoci běžných **deskriptivních otázek**
- **Dekódování (problematizace tématu)** – použití **problematizujících otázek**, které mají za cíl hledat v situaci **problém či rozpor**
- Dekódování (**hledání kolektivních zkušeností útlaku**) – jsou kladeny **externalizační otázky** dotazující se na podobné, **kolektivní zkušenosti**, anebo je užitá technika **normalizace**, kdy za pomoci informací a statistik je dosaženo poznání, že útlak není individuální, ale systémová záležitost.
- Dekódování (**kontextualizace útlaku na úrovni abstrakce**) – fragmentarizovaný obrázek problému je nahrazen celostním náhledem; formou **externalizačního kritického dotazování** se diskutují otázky viny, jiné než individuální (zejména strukturální) příčiny situace, nebo subjekty, které z ní mají prospěch, případně jejich zranitelnost, neboť nemohou existovat bez utlačovaných; v závěru se užívá **technika redefinování** či **přerámování** situace, kdy je shrnut obrázek společnosti, ve které se odehrává problém, který by měl být transformován do politických termínů.
- Dekódování (**kontextualizace osobních zkušeností**) – prostřednictvím **personálního kritického dotazování** klient v dialogu zasazuje svou vlastní zkušenost do nespravedlivě fungující společnosti, přičemž v této fázi by měl být

¹⁰ Jejich popis zjednodušuji tak, aby bylo možné si představit jejich aplikaci na environm. problematiku.

schopen kriticky reflektovat, jak toto fungování limituje například jeho práva; poté je opět užita **technika redefinování**, avšak v rovině **osobního příběhu**, takže dochází nejen k reflexi společenských podmínek, ale také osobního fungování v opresivních kontextech.

- Dekódování (**hledání individuálních řešení** a jejich realizace) – jsou kladeny **otázky na výjimky** (kdy se klientovi dařilo opresi vzdorovat) nebo **projektivní otázky** (řešení využívaná jinými lidmi).

- Dekódování (**hledání kolektivních řešení** a jejich realizace) – **otázky na politická řešení** směřují k využití získaných znalostí k tvorbě aliancí a koalic za účelem překonávání společenských a organizačních bariér; výsledkem může být budování organizací nebo alternativních služeb, nebo zapojení do komunitní či státní politiky; kolektivizace řešení může spočívat v drobnostech nebo vést k různým protestům.

Janebová (tamtéž, 2022, s. 13) navrhuje využití zásad dialogické praxe Paula Freireho v SP v rámci dialogu s klientem. Jde o využití potenciálu konceptu pedagogiky utlačovaných pro SP s individuálním klientem, nicméně Freirův koncept je navržen pro skupinovou a komunitní práci.

Závěr

Asi nejpříhodnějším závěrem této práce by byl obsah její poslední kapitoly, zejména podkapitol věnujících se environmentální sociální práci, protože se jedná o uvedení do disciplíny, která ekolog. a sociální oblast spojuje a přitom akcentuje současnou krizovou situaci.

Environm. problematika je velmi široká a složitá. V environm. literatuře jsem nelezla množství odkazů na sociální oblast. Je to přirozené, protože ŽP tvoří základní podmínky pro život člověka a zároveň člověk toto prostředí přetváří a ovlivňuje, což je také podstatou ekolog. či environm. krize. Naproti tomu v pramenech SP je těžké odkazy na ŽP najít. Je to pochopitelné, protože SP se věnuje člověku a jeho životu především z hlediska jeho sociálního zabezpečení; i když působnost profese je také velmi široká - nevěnuje se jen základním potřebám člověka, ale také například mezilidských vztahům nebo třeba psychické pohodě člověka spojené s jeho společenským uplatněním. Je však jisté, že jsou to nejprve základní potřeby, které je třeba uspokojit. Právě ty jsou v podkapitole o východiscích environmentální sociální práce zmíněny na prvním místě a mně se zdá, že právě zde spočívá nejdůležitější souvislost mezi environm. krizí a profesí SP, a to ze třech důvodů. Za prvé platí skutečnost, že lidé jsou ochotni chránit přírodu a zabývat se kvalitou ŽP, pouze pokud jsou uspokojeny jejich základní potřeby, což je ovšem nutné minimum - jde totiž spíše o to, že si přejí dosáhnout životní úrovně odpovídající určitému „standardu“ kvality života v zemích tzv. Západu, nebo se to alespoň předpokládá. Za druhé, např. v rámci koncepce TUR se uvažuje tak, že transformace k trvalé udržitelnosti nesmí zatížit sociálně slabé nebo vyvolat sociální napětí. V obou případech má důležitou úlohu SP, případně sociální politika, avšak je to SP, která řeší důsledky již existujících potíží. Třetí důvod je velmi prostý – ekolog. krize ve své podstatě ohrožuje samotnou možnost základní potřeby člověka uspokojovat, protože zdevastovaná příroda neposkytuje člověku žádné služby.

Působení člověka na planetě (planetu) nahlédnuté historickou perspektivou ukazuje, jak jsou klimatické podmínky pro lidstvo důležité. Popis současné environm. situace naznačuje mohutnost člověkem působených změn. Filosofický diskurz environm. ohrožení zdůrazňuje, jeho tón je kritický a varující a vyjadřuje potřebu významných společenských změn. Podobně vyznívají výpovědi sociologie; oba obory řeší provázanost environm. a sociálních jevů a používají slova jako destrukce,

devastace či katastrofa. Psychologie uvažuje tak, že právě v její oblasti lze potřebná řešení krizové situace nalézt. Zároveň však vysvětluje, že člověk není evolučně příliš připraven na ekolog. hrozby adekvátně reagovat. Z poznatků sociologie i psychologie vyplývá, že lidé jsou ve svém pohledu na environm. či ekolog. problematiku rozděleni do dvou skupin, které téma vnímají dosti odlišně.

V teorii SP má významnou nebo přímo klíčovou roli fenomén prostředí. Myslí se jím primárně společenské podmínky, ale základní koncepty s ním spojené se zdají být platné také pro ŽP a např. Mátel (2019, s. 21) jmenuje jako jeden z cílů SP vzhledem k objektu prostředí *utváření příznivých životních podmínek*, což si lze snadno představit jako ochranu přírody či zlepšování kvality environm. prostředí. Vzájemným působením fyzického a sociálního prostředí se zaobírá v obecnější rovině systémová teorie, která vyslovuje potřebu zaobírat se také fyzickým prostředím (lidských) systémů. V teorii SP lze důraz na propojení člověka a jeho prostředí nalézt zejména v ekosystémové perspektivě. Jelikož původními východisky byla biologie, je zde předpokládána vzájemná závislost na úrovni přežití a základní premisy jsou velmi platné rovněž pro vztahy člověka a prostředí přírodního. Z tzv. ekologického uvažování vzešly pro tuto perspektivu typické pojmy. Habitat charakterizuje fyzické prostředí člověka, popisuje místa, kde lidé žijí a jejich organizaci. Tento pojem vyjadřuje, že přírodní okolí člověka je zahrnuto a chápáno jako charakteristika prostředí sociálního. Pokud lze charakterizovat současnou ŽS celého lidstva v kontextu jeho sociálních podmínek, mohla by jejím hlavním rysem být globalizace a zároveň individualizace, což je v environm. souvislostech kritické, avšak zároveň je zde naděje, že skrze dostatečné informování o environm. situaci mohou tyto rysy napomoci účinnému řešení.

Z informací, které jsem v této práci shromáždila, vyplývá závažnost celkové globální ekolog. situace, která se ukazuje jako velmi nebezpečná především z důvodu změny klimatu. Zároveň je patrná určitá liknavost v přijímání či naplňování potřebných opatření, která v případě pokračujícího oteplování planety může mít katastrofické následky. SP se tedy věnuje interakci člověka a jeho prostředí a k jejím důležitým konceptům patří také kvalita lidského života, která je environm. krizí nepochybně ohrožena. Profese klade důraz na lidská práva, přitom právo člověka na příznivé ŽP obsažené v LZPS je podle mě stále a dlouhodobě porušováno a lze dokonce říci, že ekolog. krize ohrožuje naplňování v podstatě jakýchkoliv lidských

práv. V tomto textu se opakuje kritika antropocentrismu; etický rozměr problematiky upozorňuje také na práva přírody nebo důstojnost ostatních živých tvorů. Apeluje na odpovědnost člověka nejen vůči přírodě, ale také vůči příštím generacím. Taková povinnost a zodpovědnost je podpořena poselstvím křesťanství, které člověka pověřuje o Zemi pečovat. Zachování přírody také pro budoucí generace je východiskem TUR. Tato koncepce nemá jen environm. dimenzi, nýbrž také ekonomickou a sociální, přičemž sociální rozměr je zdůrazňován. Koncepce TUR věnuje velkou pozornost otázkám sociální spravedlnosti, které jsou klíčovým principem zejména mezinárodní sociální práce. Předpokladem trvalé udržitelnosti je pravděpodobně určitá změna lidských hodnot směřující k ocenění také vnitřní hodnoty přírody a k uznání důležitosti zdravého ŽP. Lidé se v přijímaných hodnotách a zastávaných postojích značně liší, nicméně v každém případě je lidstvo zcela závislé na tzv. ekosystémových službách, které mu živá či neživá přírody poskytuje.

Z těchto a dalších důvodů, z nichž některé jsou obsaženy v tomto textu, se domnívám, že by se SP, ovšem stejně jako další (humanitní) vědní obory, měla situaci krize ŽP vážně zaobírat. I když se SP zaměřuje primárně na člověka a může se zdát, že ekolog. problematika je tomuto oboru vzdálená, je možné, že k řešení environm. krize může přispět zásadním způsobem. První explicitní zmínka týkající se environm. krizových jevů, kterou jsem v oborové literatuře SP našla, byla vymezením pojmu „vykořisťovatelská moc“ v rámci ekologické perspektivy, a v tomto duchu se v případě reakce SP na environm. krizi nabízí uplatnění tzv. reformního paradigmatu a s ním související nebo z něj vycházející radikální či kritické SP. Protože na planetě, která nenabízí prostředí vhodné k životu, se společenské podmínky nemají kde odehrávat.

Seznam použité literatury

Primární literatura

BAŠTECKÁ, Bohumila, 2013. *Psychosociální krizová spolupráce*. Praha: Grada. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4195-6.

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih): český ekumenický překlad, 2008. 14. vyd., (5., opr. vyd.). Přeložil Miloš BIČ, přeložil Josef Bohumil SOUČEK, přeložil Jindřich MÁNEK. Praha: Česká biblická společnost, 2008. ISBN 978-80-87287-00-2.

BÍLKOVÁ, Veronika, 2021. *Kdo jsou environmentální migranti a jaká právní úprava se na ně vztahuje*. Policy paper [online]. Ústav mezinárodních vztahů Praha. Centrum mezinárodního práva. Na podkladě informací shromážděných při řešení výzkumného projektu „*Migrace z oblasti Blízkého východu, subsaharské Afriky a Asie: geopolitické a bezpečnostní souvislosti, důsledky a doporučení pro ČR*“ realizovaného v Ústavu mezinárodních vztahů Praha s podporou TA ČR (Projekt č. TL01000432). Dostupné z: file:///C:/Users/User/Downloads/B%C3%ADlkov%C3%A1_Kdo%20jsou%20enviroment%C3%A1ln%C3%ADmigranti.pdf

GRAY, Mel, John COATES a Tiani HETHERINGTON, 2013. *Environmental social work*. London and New York: Routledge. ISBN 978-0-415-67811-7.

HOSKOVCOVÁ, Simona, 2009. *Psychosociální intervence*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1626-1.

JANDOUREK, Jan, 2009. *Úvod do sociologie*. Vyd. 2. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-644-5.

JANEBOVÁ, Radka, 2022. Otevřít oči a brát si zpět kontrolu nad vlastním životem prostřednictvím využití freirovského dialogu v sociální práci. *Sociální práce*. Recenzovaný odborný časopis. Asociace vzdělavatelů v sociální práci a evropský výzkumný institut sociální práce OU. 30. září 2022, roč. 22, č. 5, s. 13-31. ISSN 1212-6204.

JANKOVSKÝ, Jiří, 2003. *Etika pro pomáhající profese*. Praha: Triton. ISBN 80-7254-329-6.

- KOLÁŘSKÝ, Rudolf, 2011. *Filosofický význam současné ekologické krize*. Praha: Filosofia. Filosofie a sociální vědy. ISBN 978-80-7007-361-2.
- KRAJHANZL, Jan, 2014. *Psychologie vztahu k přírodě a životnímu prostředí: pět charakteristik, ve kterých se lidé liší*. Brno: Lipka - školské zařízení pro environmentální vzdělávání ve spolupráci s Masarykovou univerzitou. ISBN 978-80-87604-67-0.
- Laudato si' papeže Františka: encyklika o péči o společný domov*, 2018. Druhé, jazykově a odborně revidované vydání. Přeložil Milan GLASER. Praha: Paulínky. ISBN 978-807450-280-4.
- MÁTEL, Andrej, 2019. *Teorie sociální práce I: sociální práce jako profese, akademická disciplína a vědní obor*. Praha: Grada Publishing. ISBN 978-80-271-2220-2.
- MATOUŠEK, Oldřich, 2012. *Základy sociální práce*. Vyd. 3. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0211-0.
- MATOUŠEK, Oldřich, KŘIŠŤAN, Alois, ed., 2013. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0366-7.
- MEZŘICKÝ, Václav, ed., 2005. *Environmentální politika a udržitelný rozvoj*. Praha: Portál. ISBN 80-7367-003-8.
- MOLDAN, Bedřich, 2003. *(Ne)udržitelný rozvoj: ekologie - hrozba i naděje*. 2. vyd. V Praze: Karolinum. ISBN 80-246-0769-7.
- MOLDAN, Bedřich, 2015. *Podmaněná planeta*. Druhé, rozšířené a upravené vydání. V Praze: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-2999-5.
- MOLDAN, Bedřich, 2021. *Životní prostředí v globální perspektivě*. Vydání druhé, doplněné. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-4967-2.
- NAVRÁTIL, Pavel a Libor MUSIL, 2000. Sociální práce s příslušníky menšinových skupin. In: Fakulta sociálních studií, Brno. *Sborník prací fakulty sociálních studií brněnské univerzity* [online]. Sociální studia, 5, 2000. s. 106-141. Dostupné z: https://is.jabok.cz/el/jabok/zima2020/S302/080404095539_Socialni_prace_s_prislu_sniky_mensinovykh_skupin-1.pdf

NAVRÁTIL, Pavel, 2001. *Teorie a metody sociální práce*. Brno: Marek Zeman, c2001. ISBN 80-903070-0-0.

NAVRÁTIL, Pavel, 2014. *Reflexivní posouzení v sociální práci s rodinami*. Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80-210-7504-4. Dostupné z: <https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/161>

ONDOK, Josef Petr, 1998. *Člověk a příroda: hledání etického vztahu*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. Studium. ISBN 80-7192-239-0.

PAULÍK, Karel a spol., 2005. *Uplatnění věd o člověku v sociální práci*. SOTONIAKOVÁ, Eva. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta. ISBN 80-7042-690-x.

SUŠA, Oleg a Richard ŠTAHEL, 2016. *Environmentální devastace a sociální destrukce*. Praha: Filosofia. Filosofie a sociální vědy. ISBN 978-80-7007-452-7.

VOJTÍŠKOVÁ, Kateřina, Věra PATOČKOVÁ a Renáta MIKEŠOVÁ, 2017. *Vztah obyvatel k přírodě a její ochraně: sociologická perspektiva: výzkumný program Rozmanitost života a zdraví ekosystémů[online]*. Praha: Středisko společenských činností AV ČR, v.v.i., pro Kancelář Akademie věd ČR. Strategie AV21. ISBN 978-80-200-2686-6. Dostupné z: <https://www.soc.cas.cz/publikace/vztah-obyvatel-k-prirode-jeji-ochrane-sociologicka-perspektiva>

WINTER, Deborah Du Nann a Susan M. KOGER, 2009. *Psychologie environmentálních problémů*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-593-6.

Encyklopedie, slovníky, zákony a internetové zdroje

ČESKO, 1992, *Ústava České republiky*. In *Ústavní zákon č. 1/1993 Sb. ve znění ústavního zákona č. 347/1997 Sb., 300/2000 Sb., 448/2001 Sb., 395/2001 Sb., 515/2002 Sb., 319/2009 Sb., 71/2012 Sb. a 98/2013 Sb.* [cit. 15. 12. 2022] Dostupné z: <https://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html>

ČESKO, 1992. *LISTINA ZÁKLADNÍCH PRÁV A SVOBOD*. In *Ústavní zákon č. 2/1993 Sb. ve znění ústavního zákona č. 162/1998 Sb. a ústavního zákona č. 295/2021 Sb.* Dostupné z: <https://www.psp.cz/docs/laws/listina.html>

ČESKO, MINISTERSTVO ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ, © 2008-2022. *MŽP: Úmluva o přístupu k informacím, účasti veřejnosti na rozhodování a přístupu k právní ochraně v*

záležitostech životního prostředí [online]. [cit. 15. 12. 2022] Dostupné z:

https://www.mzp.cz/cz/umluva_pristup_informace

HARTL, Pavel, 2004. *Stručný psychologický slovník*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-803-1

KELLER, Jan. Krize. In: Sociologický ústav AV ČR, V.V.I. *Sociologická encyklopedie* [online]. Hlavní editor: Zdeněk R. Nešpor. Sociologický ústav AV ČR, 10.12.2017, editace 1.2.2018 [cit. 15. 12. 2022]. Dostupné z:

https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Krize_ekologick%C3%A1

KOLÁŘSKÝ, Rudolf. Krize ekologická. In: Sociologický ústav AV ČR, V.V.I. *Sociologická encyklopedie* [online]. Hlavní editor: Zdeněk R. Nešpor. Sociologický ústav AV ČR, 10.12.2017, editace 1.2.2018 [cit. 15. 12. 2022] Dostupné z:

https://encyklopedie.soc.cas.cz/core/index.php?title=Krize_ekologick%C3%A1&action=info

MATOUŠEK, Oldřich, 2016. *Slovník sociální práce*. Vydání třetí. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-1154-9.